

ՄԱՍԵԱՅԱՂԱԻՆԻ

W. C. A. F. E. D.

L. DUJARDIN S.

ԱՒԵՏԱԲԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

նրատարակեալ ազգասեր ստորութեամբ

ՊԱՐՈՆ ԵԳՈՒԱՐԳՍՅ ՌԱՓՈՅԵԼԻ ՂԱՐԱՄԵԱՆ

Առաջին Տարի

ՓԱՐԻՉ

Ի ԳՐԱՆՈՅԻ ՏԱՆԵԿԻ ԱՐԱՄԵԱՆ

ՆԵՊՈՄԻԳՈՅԻՈՅ

1856

ՄԱՍԵԱՑ ԱՂԱԻՆԻ

ԱԻԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

հրատարակեալ ազգասէր սատարութեամբ

ՊԱՐՈՆ ԵԴՈՒԱՐԿԱՅ ՌԱՓԱՅԵԼԻ ՂԱՐԱՄԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1856. — ԹԻԻ Բ.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿԵՆՅԱԳՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ.

Աշխարհաբառ լեզուն ծաղկեցրնելու վրայ :
Աշխարհաբառին բանի մը բառերուն վրայ
բննութիւն :

ՀԱՆԳԻՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԷՆ ՄԱՐԳԿԱՆ.

ՄԷՃՆ ՊԵՏՐՈՍ ԻՆՔՆԱԿԱԿ ՌՈՒԱՍԱԳ : (Շարա-
յարութիւն և վերջ.)

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

Ազգային ուսմկական Երգք Սայաթ-Նովա
բանաստեղծին :
« Բրիտանեութիւն ի Տաճկաստան ի ԺԹ դա-
րու » վերնագրով՝ Պ. Տուայր բողոքական
բարոզչին գիրքը :

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻԲ.

Անգղիոյ Երկարադիները :
Դեազանաժողով ի Փարիզ. — Կայսերական
հրովարտակ բարեկարգութեանց Օսմա-
նեան պետութեան :

Ի ՓԱՐԻԶ

Ի ԳՐԱՆՈՑԻ ՊԱՐՈՆ Տ. ԱՐԱՄԵԱՆ

Ի Փողոցն Սեն-Սիբիլիս, Թ. 38.

Կործակար

Ի ՊՈԼԻՊ

ԱԻԵՏԻՍ ԱՂԱՅ ՊԵՐՊԷՌԵԱՆ.

Ի ԶՄԻՌՆԻԱ

ՂՈՒԿԱՍ ԱՂԱՅ ՊԱԼԳԱԶԱՐԵԱՆ.

ՅԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

ՂԱԶՈՐՈՍ ԱՂԱՅ ՏԵՐ-ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ.

ՅԵԱՇ ՄՈԼՏԱԻՈՅ

ՔԱՄԻՆԱՐ ՅԱԿՈԲ ԱՂԱՅ ՊԵՅԳՂԵԱՆ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՍՈՒՐՉԱՆԳԱԿ ՄԱՍՆԱՅ ԱՂԱԿՆԻՈՑ

ԳՐԱՑ ԳՐԱԳՐԱԿ

ՅԱՆՈՒՑՈՒՄՆ . — Թեպետ եւ ըստ խորհրդոյ բարեկամաց եւ ըստ խնդրոյ բազմաց ուզեցինք տարուոյս սկիզբէն երկուքի բաժնել այս մեր ամսաքերքը եւ տասնըինգ օրը մէյմը հրատարակել, բայց յետոյ բաժանորդաց դեռ սակաւաքիւ ըլլալը տեսնելով՝ խոհեմութիւն ջհամարեցանք աւելցընել մեր աշխատութիւնն ու ծանրացընել ծախքերը. ուստի դարձեալ հարկադրեցանք ամսօրեայ պահել նաեւ այս տարի մեր գրուածքը, եւ առ ժամս քանի մը երես աւելցընելով գո՞ն ըլլալ :

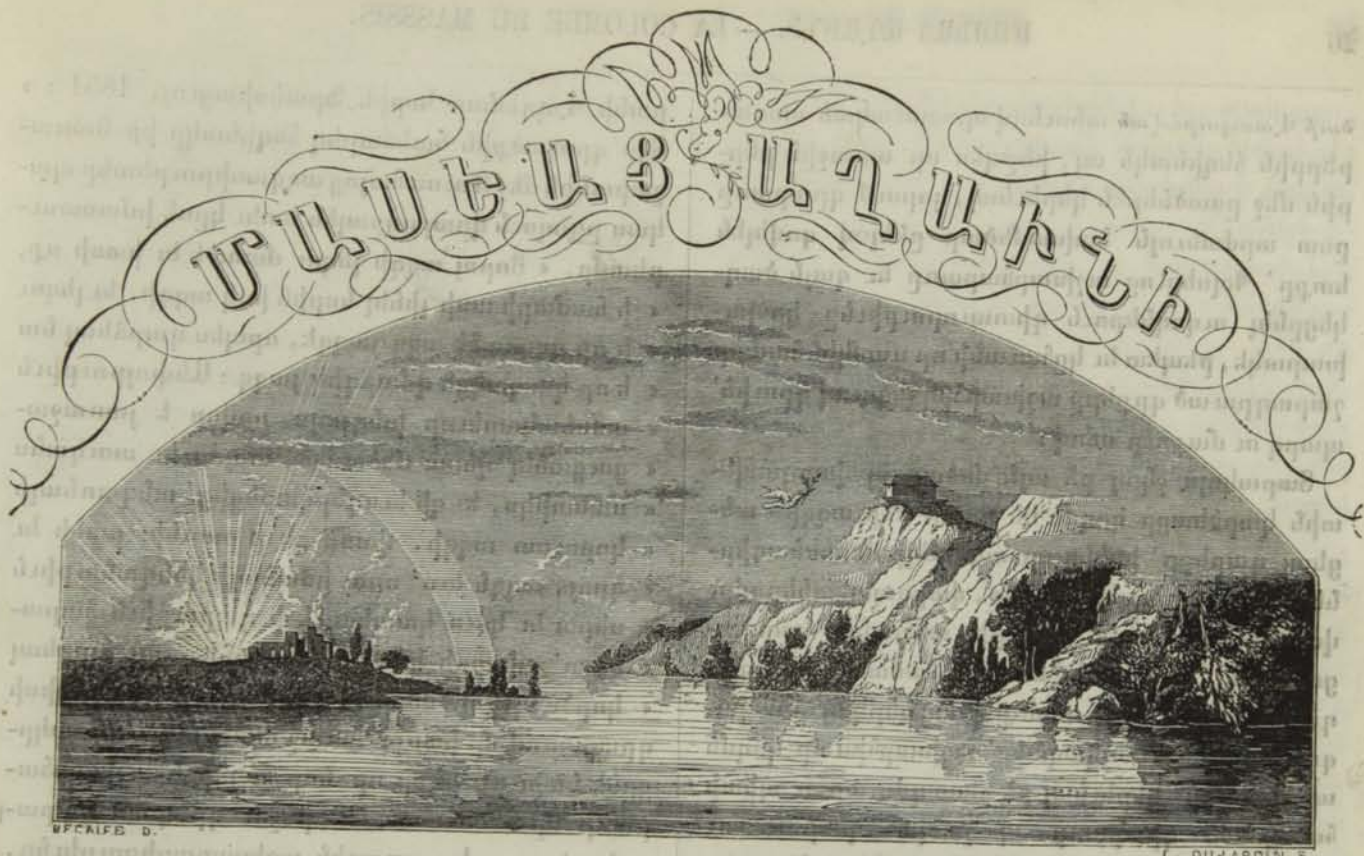
— Առ Պ. Կ. Ի Կ. — ԲԱՆԱԼԻ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ըսուած գիրքը բարգմանած չինք, ինչպէս որ վրիպակաւ լսեր էք, այլ անոր մէկ քաղուածը յօրինել ենք՝ մերազնեայ ընթերցողաց հասկըցողութեանը յարմարցընելով, զոր եւ յետ սակաւուց հրատարակել կարենալու յոյս ունինք :

— Առ Պ. Խ. Ս. Ի Զ. — Հայերէն եւ Գաղղիարէն բառարանին յօրինուածը լմըննալու վրայ է, ու հեղինակին ջանիցն ու հմտութեանը նայելով՝ կրնամ այժմէն վստահացընել զձեզ որ քէ ձեր եւ քէ այլոց երկայնատութիւնը, կամ քէ ինչպէս որ կըսէք՝ *անհամբերութեամբ սպասելը* արժանապէս պիտի վարձատրուի գործոյն կատարելութիւններովը :

— Առ Պ. Գ. Ի Կ. — Մեր հին Պատմագրած գաղղիարէն բարգմանութեամբ ու ծանօթութիւններով հանդերձ տպուելու աւետիսն որ կը հարցընէք՝ ստույգ է, ու Պարոն Տիւրքիւն արդէն ՀԱՆԳԵՍ ԱՐԵՒԵԼԻՍ (Revue de l'Orient) ամսագրոյն մէջ այս առաջարկութիւնը հրատարակեց, մենք ալ ամսագրոյս յաջորդ քերթին մէջ տեղն ի տեղը պիտի խօսինք այն օգտակար ու փառաւոր ձեռնարկութեան վրայ :

— Առ Պ. Ա. Թ. Ի Կ. — Ներեցէք ինծի ըսել քէ ի զուր տազնապէր էք այս անգամ նախանձուտաց ջարախօսութենէն . . . Կրօնական ամենահարկաւոր ուսումը Արեւելեան վարժարանին դաստիարակութեանը հիմն ըլլալով, հայկազն աշակերտները շարաքը երեք անգամ կրօնի դաս կտանուն : Այս դասախօսութիւնն երեք մաս բաժնուած է, այսինքն Մասունք հաւատոյ, Պատուիրանք Աստուծոյ եւ Եկեղեցւոյ, եւ Ազօրք, Խորհուրդք եւ Արարողութիւնք : Առաջին մասին մէջ կըսովրին տղայք քրիստոնեական ուղղափառ հաւատոյ էական մասունքը, հանդերձ նիկիական հանգանակին (Հաւատամքին) մեկնութեամբք՝ իրենց հասկըցողութեանը եւ վիճակին համեմատ ոճով. երկրորդին մէջ կըսովրին աստուածային եւ Եկեղեցական պատուիրանքներն ու անոնց դեմ գործուած մեղաց զանազանութիւնները. իսկ երրորդին մէջ կը սովրին Եկեղեցւոյ սուրբ խորհուրդները, եւ մասնաւորապէս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ժամակարգութեան եւ այլոց պատկանելի արարողութեանցը վրայ եղած հարկաւոր տեղեկութիւնները : Եւ այս դասախօսութիւնը այնպէս կարգադրուած է որ մէկ տարուան մէջ պիտի լմըննայ : — Երկրորդ տարին կըսովրեցուի համառօտ եկեղեցական պատմութիւն ընդհանուր եւ ազգային. երրորդ տարին համառօտ բացատրութիւն սուրբ գրոց դժուարիմաց խօսքերուն. իսկ չորրորդ եւ հիգերորդ տարին այս ամենայն գիտելեաց վրայ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ կըտըրուին աշակերտաց : — Յայտնի է քէ վարժարանիս մէջ գտնուող գաղղիացի աշակերտաց համար ալ մասնաւոր քահանայ մը սահմանուած է գաղղիացի, որ շարաքը մէյմը կուգայ ու պետք եղածը կըսովրեցընէ անոնց :

ՄԱՍԵԱՅ ԱՂԱԿԵՒ

ԿԵՆՅԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ

ՍԵՒԱՐԶԱՐԱՆ ԴԵՉՈՒՆ ԾԱՂԿԵՑՐԵՒՈՒ ՎՐԱՅ:

Ազգի մը բարոյական, բնական, քաղաքական, կրօնական եւ ընկերական վիճակին մէջ պատահած փոփոխութիւնները սովորութիւն եղած է յեղափոխութիւն անուանել՝ իբրեւ բարգձմանութիւն Գաղղիացոց *révolution* (*ռեւոլյուսիօն*) բառին, որ միշտ գեշ մտքով չառնուիր՝ իբրեւ *խռովութիւն*, *զփռութիւն*, այլ շատ անգամ նաեւ զովկի կամ գէթ անտարրեր մտքով, իբրեւ *նորոգութիւն*, *նորոձեւութիւն*, *փոխակերպութիւն*: Եւ անոն այսու յետին նշանակութեամբ կրտսեր քե քանի մը տարիէ ի վեր բառական մեծակ յեղափոխութիւն մը կայ մեր հայերէն *աշխարհարար* ըստած յեզուին մէջ, ինչպէս ուրիշ առեւն այ լիշած ենք:

Աչքերնուս առջեւ գլխուս երեք գրուածք ունինք առ այժմ որ մասնաւոր կերպով մը այս Բ. ՏԱՐԻ. — ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1856.

խնդրոյս վրայ կըլսօսին. եւ ինչպէս որ ուղիղ դիտաւորութեամբ առաջարկութիւն մը ընողներուն մէջ ստեպ կըլսատանի, այն երեքնաւ իրարմէ տարրեր ձամբայ բռնող գրուածքներուն մէջ այ ուրախութեամբ կըտեսնենք որ միարանութիւն մը համաձայնութիւն մը կայ ընդհանուր սկզբանց վրայ. որով նպատակին կըլլայ ընդհանրապէս մէկ, ու միայն անոր հասնելու համար բռնուած ձամբաները կամ միջոցները տարրեր:

Խնդրոյն մէջէն բնական կերպով մը դուրս կընամարինք առ այժմ այն սակաւատր անձինքն որ *հայերէն* կամ *Հայոց լեզու* ըսելով՝ գրաբար ըստածը միայն կըձանչնան, եւ աշխարհարար ըստած հայերէնը ինչ ձեւով այ ըլլայ, ուր տեղի այ ըլլայ՝ կըղանապարտեն, կարծամարձեն, կըմերժեն: Յայտմ կարգի է, օրինակի՝ համար, Ար-

ծուր Վասպուրական անունով պատուական ամսաբերքին նեղինակն ալ, ինչպէս որ առաջին քերքին մէջ ըսածներէն կերենայ, յորում գրաբար ըստ արժանւոյն նախամեծար ընելով գովելէն ետքը՝ Պօլսեցոց աշխարհաբար եւ գայն ծաղկեցրնել ուզողներուն դիտաւորութիւնը կրպախարակէ, քեպետ եւ կրնաւանի որ սամկին համար շարագրուած գրքերը աշխարհիկ լեզուով գրուին՝ պարզ ու մաքուր ոճով :

Տարակոյս չկայ քե այն մեծարգոյ վարդապետին կարծեացը կողմէ են բոլոր մեր ազգին անցեալ դարերը՝ իրենց պատկառելի մատենագիրներովը, հայրապետներովը, վարդապետներովը, վարժապետներովը եւ անքիւ անհամար կարդացողներով, եւս եւ հիմնական ժամանակիս կարդացողներուն մէջէն ոմանք. բայց ներկայ եւ ապագայ սերունդք Հայկազանց՝ աշխարհիս որ կողմն ալ գտնուին՝ կերենայ քե շատ դժուարաւ պիտի հասկընան գրաբար պաշտպանողներուն . ու միայն գանկիկայ ծաղկեցրնել ուզողներուն պատճառաբանութիւնը : Անոնք ալ երկու դաս կրնանք բաժնել՝ որպէս զի խնդիրը պարզուի :

Առաջին դասէն կրնամարինք գանոնք որ կամայ եւ ակամայ աշխարհաբար լեզուն կըխօսին ու կըգրեն, — ինչպէս նաեւ մենք, — ու այսմիայն կրնային որ կարդացողներուն բազմութիւնը դիւրաւ հասկընայ ըսածնին : Ասոնք իրենց վախճանին հասնելու աշխատած ատեննին ջանք մըն ալ ունին որ աշխարհաբարին մէջէն օտարախորք բառերն ու դարձուածքները վերցընեն, եւ իրենց լեզուն գրաբարին անզգալի կերպով մը մօտեցընեն . բայց քերականական կանոններով իրենց աշխարհաբարին հաստատութիւն մը տալէն կըվախնան՝ որպէս զի գրաբարին վնաս չըլլայ :

Երկրորդ դասուն մէջ կրտսեննք գանոնք որ աշխարհաբար լեզուին ծաղկիլը ոչ միայն օգտակար՝ այլ եւ ամենամարկաւոր կըճանչնան ազգին յառաջադիմութեանը : Ասոնք բոլորը մեկէն առնելով՝ առաջին դասու ազգասերներէն անհամեմատ կերպով աւելի շատուր են ու աշխարհիս ամեն կողմն ալ կըգտնուին : — Մենք վերայիշեալ երեք գրուածոց մէջէն ըստ բաւականին կրնանք ցուցընել խօսքերնուս ստուգութիւնը :

Եւ նախ նազարեանց Ստեփանոս վարժապետին երկու գրուածքը ունինք : Մեկուն խորագիրն է « Ստեփանոսի նազարեանց՝ վարդապետի Արեւելեան լեզուագիտութեան՝ յազագո Փորձական Հոգեբանութեան ճառ . ի Մոսկվա, ի տպա-

րանի Վոյդեմար Կօրիէ Ֆրանսիացոյ, 1851 : » Այս գրուածքին նանճարեղ նեղինակը իր Յառաջաբանին մէջ Ռուսահայոց ազգասիրութեանը պակաս ըլլալուն վրայ ողբալէն ետեւ կըսէ իմաստութեամբ. « Յորոյ ազգի լեզու մտածէ եւ խօսի ոք, « ի համարի ասի լինել նորին իսկ ազգի. եւ լեզու « է որ գատանէ ազգ յազգէ, որպէս դարձեալ նա « է որ կապակցէ զմարդիկ յազգ : Անփոյրութիւն « ամենակարեւոր խնդրոյս սովոր է յառաջա- « ցուցանել վնաս մեծամեծ, տոյժս եւ տուգանս « սաստիկս, եւ զի եւս յերկարեցից՝ անդառնալի « կորուստ ազգի. վասն զի ի բառելի բանի եւ « գրոյ, ազգն եւս՝ որոյ իմանալի կենդանութիւն « սերտ եւ կո՛ւռ կապեալ է ի դպրութիւն հարա- « զատ՝ չմարքի կալ յակաստանի, այլ գլորեալ « կործանի կործանումն անկանգնելի : » Այսպիսի գրաբարով մը խօսքը առաջ տանելով, կընասկըցընէ նախ քե ինքը որ նոր հայերէն աշխարհաբարի մը նկատմուտ է՝ ինչո՞ւ գրաբար շարագրեր է այս իր առաջին աշխատասիրութիւնը . « Գիտնական վաստակ մեր այս առաջին գոյով « ի լեզու հայ (կըսէ), ի դէպ ելաներ մեզ գեթ « սակաւուք ցնդել եւ փարատել զտարակոյս « կասկածամիտ արանց ոմանց՝ որք չեա եւս « զիտեն քե եւ մեր ուսեալ է փոքր ի շատէ պաշ- « տել զդպրութիւն ի ժանգոտեալն աննորոգելի « հնութեամբ լեզու առաջնոց Հայկազանց : » Զգուշաւոր նեղինակը փոքր ի շատէ ըսելովը բաւական կարդարացընէ իր գրաբարին քանի մը պակասութիւնները որ հայկաբանից յայտնի են . բայց առաջին Հայկազանց լեզուին համար ալ՝ ժանգոտեալ աննորոգելի հնութեամբ ըսելովը մեկէն ի մեկ իր դիտաւորութիւնը կ'իմացընէ. եւ նոյնը պարզելու համար՝ վրայ կըբերէ. « Քայց ասեմք ականջս « ունողացն քե գետն եւ գաշխարհիկ հայկաբա- « նութիւն՝ մաքրեալ եւ զտեալ լեկամուտ օտա- « բաձայնութեանց, մշակեալ եւ ազնուագործեալ « նեղինակութեամբ, արդիւնաւոր միայն ունիմք, « մինչ բան է զգուգազատշաճ իմն գործարանէ « մտաւորական հաղորդակցութեան ի պետս ազ- « գի համօրեն եւ ոչ անհատից ոմանց զիտնոց « կամ զիտուն ձեւացեալ տգիտաց. զմատենա- « գրութենէ ոչ ի պետս տասանց եւ քսանից, այլ « հազարաց եւ բիւրոց, ոչ իւր ինքեան, այլ ընկե- « րին. զտոյն զայս հրամայարար պահանջէ եւ « առողջ բանն եւ պիտոյք մերոց աւուրց. զտոյն « զայս ուսուցանեն մեզ փորձք դարուց եւ ժամա- « նակաց՝ միայն քե կամիցի ոք անպղտոր մտօք

« քննել եւ ճանաչել գնանդէս եւ րոպէացոցն քա-
 « դարականութեան եւ ոչ զկուրուրիւն քան զսե-
 « սուրբին նախամեծար ընտրիցէ : »

Հոս բազմամուտ հեղինակը ընդարձակ ոճով
 մը եւ զանազան լեզուաց օրինակներով իր խօսքը
 հաստատելէն ետեւ, կը ցուցնէ քէ մեր գրարատ
 լեզուն այ եւրոպացոց յատեններէն, հին յունա-
 բնէն, եւ սլաւերէնին նման՝ հարկ է որ պահուի
 սակաւարիւ ու սումնականաց համար իբրեւ պա-
 տուական աւանդ հայերէնի, եւ նոր հայերէն մը
 ննարուի աշխարհարատ՝ հասարակաց ընդունելի,
 « *նոր եւ գիւրջնկալ իմն լեզու* զպրութեան, քաջ
 « տնտեսութեամբ մտաց ի գործ վարելով զճոխ
 « նիւթսն զոր մատակարարէ մեզ հին լեզուն եւ
 « այլ եւ այլ ընտիր բարբառք նորոյ ժողովրդեան,
 « որով լիցի ապաքէն նեա գնեառ մաքրել զհա-
 « սարակ լեզու Հայոցս յեկամուտ օտարաձայնու-
 « րեանց, լցուցանել զպակասորդս նորին եւ քա-
 « ջացուցանել զայն առ իւրաքանչիւր հանդեսս
 « ուսմանց : »

Յետոյ քաջութեամբ կը ներքէ Սլիվիցքի անունով
 ոուս հեղինակի մը *կողիսս* ըսուած յրագրին մէջ
 հրատարակած կարծիքը որ աշխարհարատ լեզուն
 ծաղկեցրնել ուզողներուն գեմ է, եւ կը վերջացրնէ
 յառաջարանը այս խօսքերով. « Իսկ մեր ասեմք
 « եւ կնքեմք. դիւրին ես է յարուցանել զմեռեալս
 « ի գերեզմանաց քան քէ միջնորդութեամբ ննայն
 « լեզուի գնորն յուսաորել զծողովորդ. խաւարն
 « յուսով վարաատի եւ ոչ խաւարաւ. կեանք ի կնե-
 « դանութենէ աղբերանայ եւ ոչ ի մեռելութենէ.
 « Իսկ որ ի հակառակսն բերի ի կարծիս, խելա-
 « կորոյս զնա ասել ոչ տարակուսիմք : Saperienti
 « sat! »

Մեր ընթերցողները անշուշտ մեծ նետաքրքրու-
 րեամբ կուզեն իմանալ քէ արդեօք այս նազա-
 րեանց վարժապետին առաջարկած աշխարհա-
 բառը որն է որ կարենայ ըսուիլ *նոր եւ գիւրջնկալ*,
 ինչպէս որ մենք այ կը փափաքէինք իմանալ. եւ
 անա երկու տարի ետքը ձեռքերնիս անցաւ իր
 մեկ գիրքը այն լեզուաւ շարադրուած, եւ ճա-
 կատն այս է. « Ստեփանոսի Նազարեան Վարդա-
 « պետարան կրօնի, հասարակաց հայախօսու-
 « րեամբ. Մոսկովայի մէջ, Լազարեանց քաջա-
 « վալլ պարոնների տպարանումը, 1855 : » Այս
 քանի մը խօսքերէն շուտ մը հասկըցանք, ինչպէս
 ամենայն ընթերցողք այ կը հասկընան անշուշտ,
 քէ Պարոն Նազարեանին հասարակաց հայախօ-
 սութեան *հիմն* է երեւանի կամ Զուղայի, կամ որ

նայն է՝ Աժտեղիսանի հայերէնը, իր պակասու-
 րիւններովն ու կատարելութիւններովը հանդերձ :
 Այս բանս ասելի այ յայտնի կը թեսնուի Յպոս-
 ջարանին խօսքերէն յորում կըսէ. « Մեր ծանօթ-
 « ներին եւ անձանցրներին, որ կարդացած էին
 « մեր՝ երկու տարի յառաջ տիպ տուած Հոգեբա-
 « նական աշխատութիւնը, յայտնի կը լինի որ
 « նորա յառաջարանի մէջ պատճառներով եւ օրի-
 « նակներով ցոյց տուցինք՝ քէ Հայոց հին լեզուն
 « չէր կարող յուսաորութեան ճանապարհ լինել
 « այժմեան ազգի համար, եւ խոստացանք շուտով
 « նոր հայախօսութեան հանդէս բանալ ազգի նեա,
 « այսինքն՝ մեր պատուելի հայրենակիցների
 « նեա մտածել եւ խօսել այն ոճով, ինչպէս նորա
 « կարող էին հասկանալ, եւ ինչպէս պահանջում-
 « էին նոցա այժմուս հանգամանքք : Ընչ որ
 « խոստացանք, անս կատարումներ գործով, եւ
 « մեր նոր հայախօսութիւնը ըսկըսանումներ մի
 « սուրբ առարկայով՝ որպէս Երիստոնեական
 « կրօնի վարդապետութիւնն է : Կրօնը ամենայն
 « ազգերի մեծ դաստիարակիչ մայր լինելով,
 « այլեւ հիմըն ամենայն ազգային յուսաորու-
 « րեան, մեր եւս արժան անանք այն փոքր
 « ի շատե յոյսը՝ որ մեր նախաորութեան միջնոր-
 « դութեամբ կարող էր հասանել մեր ընկերներին՝
 « հիմնել եւ հաստատել կրօնի ուսման վերայ :
 « Այս գործումը պարտավրձար գրտանվելուց
 « յետոյ, Ստառեժոյ ամենակարողի յաջողելովը
 « կ'անցանենք դեպ ի այլ բաների քրննութիւն եւ
 « տեղեկութիւն՝ ինչպէս հարկաւոր էր մեր յու-
 « սապայժամ օրերումը :

« Այս աշխատութեան մէջ՝ որի առաջին հա-
 « տորը այժմը ընծայումներ ազգին, կանոն եւ
 « օրէնք դրընցինք մեզ՝ որ այնպէս խօսենք մեր
 « հայազգի հասարակութեան նեա, ինչպէս ամե-
 « նայն հայ անձը կարող էր հասկանալ մեր գը-
 « րեւածը, երէ միայն գիտեր իւր մայրենի գոր-
 « ծածական լեզուն եւ կարգար փոքր ի շատե
 « մտածելով : Մեր նորախօս լեզուն չէ ոչ մի քա-
 « դաքի մասնաւոր կամ առանձին բարբառ. այլ՝
 « մօտաւորապէս՝ այն մաքուր եւ յըստակ հայա-
 « խօսութիւնը որ լրավումէ ազգի մէջ հարիւրաւոր
 « եւ հազարաւոր յաւ խօսողների բերանից՝ ուր
 « եւ գրտանվին նորա : Թօսելով մի նորահայ
 « լեզուի վերայ՝ որ կարող էր լինել այժմեան յու-
 « սաորութեան յարմար ճանապարհ, ոչ մտածել
 « ենք երբէք եւ ոչ մտածումներ՝ որպէս քէ այդ
 « նորախօս լեզուն պետք է լինէր այն գունակական

« ուսմակախօսութիւնը՝ խանգարված ամենայն
 « տեսակ այլազգի բառերով. ամենեւին ոչ. այդ
 « աղաւաղեալ եւ վայրենացեալ լեզուովը չէ կա-
 « ընդի ոչինչ գործ յառաջ տանել. այլեւ՝ ոչ մի
 » առողջամիտ կըրբեալ անձը՝ խօսելով իւր ըն-
 « կերի հետ՝ արժան կը համարէր ծառայանալ
 « արգեա խառնիճաղանջի լեզուին : Ամենայն ազ-
 » նուամիտ հեղինակ կամենայով օգուտ բերել
 « իւր ազգին եւ ձեռընտու լինել նորա լեզուի շի-
 « նուրեանը՝ պարտական էր սրղմի մէջ խըրած
 « ընկերը դէպ ի իւր կողմը վեր քարշել, եւ ոչ թէ
 « ինքը ցած իջանել նոյն իսկ ապականութեան
 « մէջ : Ցաւելի էր խոստովանել այստեղ, թէ այս մե-
 « ծակըշիտ ազգային խընդիրը փոխանակ պարզ-
 « վելու եւ պայծառանալու ազգի առաջելը՝ եւս
 « առաւել պըղտորվել է եւ խառնափընդորվել է
 « մինչեւ այժմ : Ի վերայ այդր ամենայնի անյոյս
 « չենք՝ որ ճըշմարտութիւնը թէև յետոյ եւ շատ
 « յետոյ՝ յաղքող կը գըտանվի, մասնաւանդ՝ երբ
 « որ ազգը փոքր ի շատե տեսութիւն ըստանալով
 « կարող էր ինքնին դատել իւր օգուտը եւ վը-
 « նասը :

« Հեղինակը, եւս առաւել տակաւին չըմըշակ-
 « ված լեզուի հեղինակը՝ մեր կարծիքով պար-
 « տական էր բանաստեղծի պէս հնարել եւ ձար-
 « տարապետել. այսինքըն՝ միտ դընելով ազ-
 « գային լեզուի յատկութեանը՝ նոյն իսկ լեզուի
 « խորքիցը հանել, շինել կազմել եւ յարմարել
 « ինչ որ հարկաւորն էր միտք եւ ըզգացողութիւն
 « բացայայտելու համար՝ մեր բազմաձիւղ եւ
 « բազմօրինակ լուսաւորեալ ժամանակներումը :
 « Բոլոր Եւրոպացոց լեզուքը այդպէս են հասել
 « այն գարմանալի կատարելագործութեանը՝
 « որին հասել են : Եւ ինչքան առաւել կիրք, մա-
 « քուր եւ առողջ էր հեղինակի ախորժակը, ինչ-
 « քան աւելի քանքարաւոր էր նա, այնքան եւս
 « նորա հօգու ըստեղծուածքը պատուական կը
 « լինէին, եւ ազգագայի համար կանոն եւ օրենք
 « կը դառնային : Մտտենագրութենով կը մը-
 « շակվի լեզուն, կը ճօխանայ եւ կը հաստատվի
 « նա. լեզուի յառաջադիմութենովը յառաջադեմ
 « կը լինի եւ ազգային լուսաւորութիւնը. բայց
 « ազգային հարագատ լուսաւորութիւն՝ առանց
 « բուն ազգային մտտենագրութեան՝ սուտ բան է,
 « անարմատ ծառ է : Այս խօսքերը պիտոյ է լին
 « հավանալ, եւ հասկացածը առողջամիտ կեր-
 « պով գործ դընել :

« Եւրոպացի բանագէտ եւ իմաստուն մարդերի

« բերանից ուսանումենք, թէ մի ազգի համար
 « իւր լեզուն, իւր կրօնը եւ իւր քաղաքականու-
 « րիւնը այն մեծախորհուրդ եւ խորախորհուրդ
 « անօրներն (ամանները) են, որ ընդունելով
 « իւրեանց մէջ աստուածեղէներ եւ մարդկեղէներ՝
 « պիտոյ է անցնուցանէին, ծաղկագարդէին եւ
 « պըտղաբեր շինէին : Հայերը՝ ինչպէս նոցա
 « ներկայ դրութիւնն է՝ ունին միայն երկու հօգե-
 « դէն անօր՝ լեզուն եւ կրօնը. քաղաքական անօրը՝
 « արդարեւ մի անչափելի մեծակըշիտ անօր՝ իւր
 « եւ օտարի մեղքովը ոչընչացել է եւ չը կայ
 « այժմուս : Ուրեմն Հայերի իմացական եւ բա-
 « րոյական գործակատարութեան հանդէսը մը-
 « նացել է լեզուն եւ կրօնը, թէպէտ եւ սոքա՝
 « անտուն եւ անհայրենիք, որը եւ պանդուխտ,
 « առանց կարող ձեռքի հովանաւորութեան : Մի
 « շատ թերեւ հայեցուած ազգի վիճակի վերայ՝
 « իսկոյն յայտնապէս ուսուցանումէ մեզ՝ թէ ինչ-
 « պէս էր բարոյական պարտականութիւնը հաս-
 « կացող եւ մեծանուն Հայերի, եւ թէ ինչպէս պի-
 « տոյ է ներգործէին մասնաւորները՝ որովհետեւ
 « չը կար ընդհանուրը : Մեր կարծիքով՝ ինչպէս
 « մեծատունքը աւելի երեւելի եւ պատուելի էին
 « ազգի մէջ, թէպէտ ազգը հաւատարապէս պատ-
 « կանումէ եւ մեծատունին եւ աղքատին, այնքան
 « եւս առաւել հարկ կար մեծատունների վերայ
 « սիրել եւ յարգել ազգի լեզուն եւ ջանալիք լինել
 « որ այդ լեզուն պատշաճաւոր ճանապարհներով
 « յառաջ գընար եւ արմատ արձակէր Հայկական
 « ընկերութեան մէջ : Այսպիսի արդար հայրենա-
 « սիրական գործի մէջ հարկաւոր չէր փառասի-
 « րութիւն. օգուտը, ազգի ճըշմարիտ օգուտը
 « պիտոյ է լինի ամենայն խելօք եւ արժանի Հայի
 « առաջին եւ վերջին նպատակը :

« Հայոց խըղճալի ազգը երկար ժամանակ ան-
 « ուսումն մընայով, շատ փոքր կամ ամենեւին
 « ոչինչ ծանօթութիւն չունենալով եւրոպական
 « բազմօրինակ լուսաւորութեան մասին, այլեւ
 « բոլոր ազգի ուսումնականութիւնը փակած մը-
 « նայով արեղայական խըցերի մէջ եւ քանի մի
 « միակըղմանի գիտնականների ձեռքում, կար-
 « ժիք է յառաջացել ազգի մէջ՝ որպէս թէ Բերա-
 « կանութիւն եւ ձարտասանութիւն՝ մի այնպիսի
 « գերագանց ուսումն է, որ անով պիտոյ էր չափել
 « եւ կը շուել ամենայն գիտութիւն, մինչեւ որ
 « Հայոց հասարակ մարդը եւս՝ քերականութեան
 « եւ ձարտասանութեան անունը տալով կամ
 « լըսելով, մտածումէ թէ՛ ինչ իմաստութիւն կայ

« եւ չը կայ աշխարհիս վերայ՝ նոցա մէջ է պա-
 « րունակված : Այս բաները խօսելով՝ կամք չու-
 « նէինք երբէք խոցել կամ վիրաւորել Հայոց
 « քերականութեան եւ ճարտասանութեան պա-
 « տուելի դասատուքք . այնհաւատարիմ մընայով
 « առաքելական բանին՝ թէ « Խօսեցարձուք ըզճըշ-
 « մարտութիւն իւրաքանչիւր ընդ ընկերի իւրում,
 « զի եմք միմեանց անդամք » եփես. 4, 25. կա-
 « տարումնք մեր պարտականութիւնը որպէս
 « հասկացող քրիստոնեայ, եւ խընդրումնք որ
 « այդ պարունները իւրեանց շերմեռանդ գործա-
 « կատարութեան մէջ՝ այսքան միայն մտածեն՝ որ
 « մի գուցէ կամենայով անկորուստ եւ անարատ
 « պահպանել Հայոց հնախօս լեզուն, զըրկվէինք
 « բոյորովին եւ նորիցը . որ անբուժելի մի խոց
 « կը լինէր մեր սըրտի վերայ : Այսպէս՝ Հայոց
 « անբաղդ գաւակների բոյոր հայկական ուսումը
 « եղել են հին քերականութեան չոր ու ցամաք
 « կանոնները եւ հին ճարտասանութեան ձեւերը .
 « արդարեւ մի այնպիսի կերակուր, որ ծանրա-
 « բեռնել է ուսանողի բտամօքսը՝ առանց սընու-
 « ցանելու նորան, առանց կենդանական հիւր եւ
 « արիւն դառնալու եւ միանալու նորա հոգու եւ
 « սըրտի հետ : Այս բանիս վկայ է ամենօրեայ
 « փորձը, եւ հաստատութիւն կը տայ ամենայն
 « առողջամիտ անձը որ տեղեակ էր հայազգի մա-
 « նուկների ողբալի վիճակին :

« Քնդ մեր հայ գաւակների տանջանքք եւ տաղ-
 « տասպանքք հին քերականութեան եւ ճարտա-
 « սանութեան վերայ, որոնց ազպարեզը օրէ օր
 « աւելի նեղանումէ՝ բտտ որում մեր ժամանակ-
 « ների հարկաւորութիւնքք ամենեւին այլ են .
 « նոյն իսկ հին մատենագրութիւնը չէ կարող հո-
 « գեղէն սընունդ տալ մեր ժամանակի Հային,
 « բտտ որում չունի իւր մէջ այն սընընդարար
 « նիւրը եւ հիւրը որ լըցուցանէր նորա իմացա-
 « կան պիտոյքք եւ կարօտութիւնը : Չենք ասում,
 « թէ Խորենացի պատուական ձերունու գըրուած-
 « քը, Ագաբանգեղոսի, Եղիշէի եւ միւս հնախօս
 « նեղինակների վաստակքք անպիտան էին . բաւ
 « լիցի այդպիսի յանդըգնութիւն եւ ազգութացու-
 « րիւն մեր կողմիցը . մեք ուսումն առած եւ
 « կըրբված եւրոպական դըպրոցումը՝ քնջ զի-
 « տենք թէ ուսումնական Հայի համար ինչ գին
 « եւ արժէք ունին հին լեզուի յիշատակարանքք :
 « Չենք եւ չենք մոտանում նոյնպէս մեր սուրբ
 « բարգմանչաց հրաշալի հայկաբանութենով մեզ
 « պարգեւած աստուածաշունչ զիրքը որ մեր

« քրիստոնէութեան աղբիւրն է, թեպէտ՝ ցնւ է
 « ասել՝ աղբիւր ծածկեալ եւ բագուցեալ՝ բտտ
 « որում անհասկանալի է ժողովըրդին : Բայց
 « եւրօպական գիտութիւնք եւ արհեստք՝ որոնց
 « միջնորդութենովը կարողանային մեր տըղայքը
 « ծանօթանալ աշխարհի, բնութեան եւ մարդկու-
 « րեան որպիսութեններին, ուրեմն նորանոր
 « գաղափարներ բտտանալ, սընանիլ եւ ճոխանալ
 « այնպիսի տեղեկութեններով որ հոգեպէս եւ
 « մարմնապէս պահպանիչ էին ազգի գաւակնե-
 « րին . այդպիսի կենդանական եւ կենդանացու-
 « ցիչ նիւրեր չը կան հին մատենագրութեան մէջ :
 « Հայոց իմացական պիտոյքք մինչեւ այժմ
 « անհոգ մընայով՝ թէ ինչ հետեւանքներ այդ
 « տեղից ծընած են եւ կը ծնանին այսուհետեւ,
 « այդ բանը կամ չը գիտեն մեր յարգելի Հայքը,
 « կամ թէ գիտեն, բայց զանցատու են . թեպէտ
 « ապա գանգատաւոր են թէ հայութիւն չը կայ
 « մեր գաւակների մէջ, որպէս թէ կարելի էր հըն-
 « ձել եւ ժողովել առանց վարելու ցանելու եւ սեր-
 « մանելու : Երէ Հայոց գաւակը տեսանելով՝ թէ
 « իւր մայրենի լեզուն անհիւր եւ անծուծ է, բնա-
 « կան ուղիղ դատողութենով բաց է բողոմ մե-
 « ռեալը եւ ձեռք է ձըգում այն կենդանի եւ զօրու-
 « րիւն տուող նիւրը որ գտանումէ օտար լեզուի
 « մէջ . երէ հայազգի գաւակը չունենայով իւր
 « հայրենի պըտղատու ծառը, պարզումէ ձեռքը
 « դէպ ի օտարատունկ ծառը եւ նորա համեղ
 « պըտուղներովը յագեցուցանումէ իւր ընտա-
 « մօքսը, եւ այդպէս օտարի կերակրովը սընունդ
 « առած ըսկըսանումէ եւ ինքը օտարանալ եւ
 « աղազգանալ . այդ բանի մէջ ով է մեղաւոր եւ
 « դատապարտելի. հայոց մանուկը եւ պատանին,
 « թէ նորա անհոգ եւ անպիտք հոգաբարձուքը .
 « ինչպէս կարելի է քաղել այն տեղ վարդ ու մա-
 « նուշակ, ինչ տեղ ցանած են փուշ եւ տատակ :
 « Հայոց գաւակը մեղաւոր չէ՝ երէ չէ կարող Հայ
 « լինել հոգով եւ սըրտով . նորա հայութիւնը շի-
 « նել են իւր համար մի անպարձանք բան, փուա
 « փայտ, չոր ու ցամաք ծառ : Բնութիւնը եւ ժա-
 « մանակը՝ երկարի գաւազան ձեռքին՝ պահան-
 « չումէ իւր արդարացի հարկը . ուրեմն քաղցած
 « ու ծարաւ հայ մանուկը օտարի պատրաստու-
 « րեամբը լըցուցանելով իւր պիտոյքք, արհա-
 « մարհումէ ապա իւր ձընող հայր ու մայրը որ
 « նորան շինել են ուրիշի հացի մուրացկան :
 « Հայութիւն քարոզելով, հայութիւն հրամայելով,
 « հայութիւն պահանջելով, ոչինչ բան չի յառա-

և զանայն այս անդհարկաւոր ե՛զործ, գործ մեծ
 և նոգարարձուրիս և միտքան : Մինչև Հայոց
 և Հայրենասերքք սրտուտար եւ բաշտերական
 և ասպարեզ չը բանան Հայոց գիտակի առաջնը,
 և մինչև հաստատուն պատճառներ չը կային մեզ
 և անդունը՝ քե այն հայոց լեզուն որ կ'ուսաներ
 և հայագրի մանուկը՝ յուստորութեան ճանա-
 ւ պարն էր, հաց ու ջուր կը տար, փառքի և
 և պատուի կը հասուցանէր : մինչև բանի ըն-
 ւ բացքը այսպէս չը լինի, գութ եւ անօգնու էին
 և ամենայն խօսք եւ խօսուածք :

և եւ ազգի օգուտը յոռաջ տանելու համար՝
 և ոչ ով ծառայ չէ, ոչ ով պատու չէ. այլ ամենե-
 ւ քեան պարտական են մըշակ լինել, արդար եւ
 և ջերմեռանդ մըշակ, մեծատունը՝ իւր առատ
 և արծարովը, եւ գիտնաւորը՝ իւր աշխատասեր
 և գրքովը. այս հաւասար կըշիտը շինելով եւ
 և անխախտ պահելով ազգի մեզ՝ յուսալի էր յա-
 ւ ուաշտիմութիւն եւ պրօղարերութիւն. ապա
 և քե ոչ, Հայոց ազգի այգին կը մընայ այնպէս
 և ամայի եւ անապատ, ինչպէս մընացել է մինչև
 և այժմ. բայց եւ այդպէս եւս չի մընայ. բառ
 և որում կոտնու շատակեր ծերունին սովոր է
 և կու տայ ոչընչացուցանել ժամանակի անպի-
 ւ տան որդիքը : Ասացինք. ով որ ականջ ունի
 և լրանու, բող լրան :

և Անկեղծ եւ անխարդախ սըրտով սիրելով մեր
 և ազգը, անս փոքր ի շատե մեր մտածող Հայրե-
 և նակիցներին յայտնեցինք մեր ազգի ցուերը եւ
 և ցոյց տուցինք նոցա բըծըշկուրեան հընար-
 և ները՝ ինչքան որ կարելի էր այդ մեր գրութեան
 և մեզ : Այսուհետեւ բող ազգի յարգելի մեծա-
 և տունքը եւ կարողքը քրննեն մեր ատածները,
 և ե՛ յոյս եւ հաւատ դեպ ի Աստուած՝ ըսկրանեն
 և իւրեանց հայրենասիրական գործը : « Զուր եւ
 և ըզուր եղ առաջի, զի յոր կամեցի՝ մխեսցէ
 և ըզնորս իւր, զի առաջի մարդոյ է ման եւ
 և կեանք : » Սիրաք. մե, 47 : »

Մեր նեղինակին աշխարհարար աւելի հասկը-
 ցընելու համար՝ եոյն գրքին մեշեն երկու ծանօթ
 հատուածներ այ յիշատակենք :

ՄԱՍԵՍԵ ՄՇՈՒՆԵՐԸ.

և Յիսուսը միանգամ խօսելով իւր աշակերտ-
 և ների նաւ երկրորդ արքայութեան վերայ, քե-
 և րեց այս առակը : Մի տանուտեր մարդ գընաց
 և առատուտ եւ վարձեց իւր այգու համար մը-
 և շակներ : ամեն մինին մի դանկեան՝ օրական

և վարձ նշանակելով : Յետոյ տեսանելով՝ որ
 և այգու գործը կարօտ էր աւելի մըշակների,
 և գընաց եւ ջորս շուկ շուկ ժամերի մեշ վարձեց
 և միւս մըշակներ եւ ուղարկեց այգին, այնպէս
 և որ վերջին եկողները՝ օրական գործը աւար-
 և տեղաց մի ժամ յառաջ բընուած էին, ուրեմըն
 և եւ աշխատեցին միայն մի ժամ : Երեկոյիս ամե-
 և նեքեան բատացան մի մի դանկեան. այս հաւա-
 և սարապեւ վարձատրութիւնը դըծուար բուեցաւ
 և այն մըշակներին որ առատուից վաղ աշխա-
 և տանքի մեշ քըբանած էին. այս պատճառով
 և տըրտընջումէին տանուտրոջից. սա պատաս-
 և խան տուեց այն մըշակների մինին. ընկեր, ես
 և չեմ գըրկում քեզ, դու յանձըն աւար մի դանե-
 և կանով գալ աշխատել իմ այգումը. վեր առ ինչ
 և որ քեզ պատկանում եւ գընա. մի քե չունիմ
 և ես իրաուեք իմ կայքիցըս տալ ինչքան կը կա-
 և մենայի. կամ քե չար է քո աչքը, որովհետեւ
 և ես առատ եմ : Սնա այսպէս՝ երկրորդ արքայու-
 և րեան մեշ առաջինքը կը լինին վերջինք. հրաւի-
 և րեալքը շատ են, բայց ընտրեալքը՝ սակաւ :

ՄԱՍԵՍԵՆԸ ԵՒ ՂԱԳԱՐՈՍԸ.

և Կար մի մեծատուն մարդ որ փառաւորապէս
 և ըզգեաւաւորվումէր եւ ամենայն օր առատա-
 և պէս ուրախ էր : Եորա դըբան մօտ ընկած էր
 և մի աղքատ մարդ՝ Ղագարոս անունով, որ խո-
 և ցերով պատած ցանկանումէր միայն կերակըր-
 և վիլ այն փըշրանքներովը որ մեծատուն մարդու
 և սեղանից վայր էին բաւվում : Տըխուր էր այս
 և ցաւագար աղքատի վիճակը. շըները գալիս էին
 և եւ լիզումէին նորա վերքերը : Մեռաւ Ղագա-
 և րոսը, եւ հընշտակները տարան նորան Աբրա-
 և համի գողը : Մեռաւ եւ մեծատունը. բայց երբ
 և որ դըծուրքի մեշ տանջվումէր, տեսաւ նոտուից
 և Աբրահամը, եւ Ղագարոսը նըստած նորա գո-
 և գումը : Չայն տուեց. Հայր Աբրահամ, ողորմիր
 և ինձ եւ ուղարկիր Ղագարոսը որ իւր մատի
 և ծայրը բաց անե՛ ջըրի մեշ եւ զովացընե՛ իմ
 և լեզուն, բառ որում պապակվումեմ այս կրակի
 և մեշ : Աբրահամը պատասխան տուեց. որդի,
 և միտք քեր՝ որ դու քո կենդանութեան ժամա-
 և նակը վայելցիր քո բարութիւնքը, եւ Ղագա-
 և րոսը չարչարանքի մեշ էր. այժմ սա մխիթար-
 և վումե այս տեղ, եւ դու այդ տեղ պապակվում-
 և ես. բող այդ բանը. մեր ու ձեր մեշ՝ մեծ փոս
 և կու, եւ ոչ ով կարող չէ այս կողմից դեպ ի ձեզ
 և անցանից, եւ ոչ ձեր կողմից՝ դեպ ի մեզ : Ապա

« ով հայր՝ անաշխ անձամուներ՝ արձակիր Աս-
 « գարոսը որ գրնայ իմ հօր տունը եւ իմ նկեզ տղ-
 « բորներին վկայութիւն տայ եւ քարոզէ՝ որ մի
 « գուցէ քեւ եւ նորա հասակնն այս տանջանքին :
 « Արբանամբ ասաց . ետքա ունին Մովսէսը եւ
 « մարգարեքը, բնո նոցա լրսնն : Ոչ . նայր Արբա-
 « նամ, պատասխանեց անձամուներ, մինչեւ մե-
 « ռաններիցը չը գրնայ մի մարդ նոցա մօտ, չեն
 « ապաշխարելու : Արբանամբ ասաց . երէ Մով-
 « սէսին եւ մարգարէներին լրտղ չեն, ապա չեն
 « լրսելու ոչ ովի, քեպտեւ գերեզմանիցը լետ
 « դառնար : »

... արքայի շարք յո ...

« Պարոն նագարեանցին շարմարցուցած լեզուին
 մեջ երեք բան կայ որ մասնաւոր դիտողութեան
 արժանի կրնամարինք : Մեկը այս որ ոճը ուրիշ
 տեղերու աշխարհաբաններուն ոճն է ընդհանրա-
 պէս, այսինքն ոչ գրարարի դաստարութիւն ունի
 եւ ոչ երուպական լեզուաց, այլ աւելի տաճկերէն
 լեզուի շարքին կը մօտենայ . անոր համար է որ
 քեպտեւ եւ բաներուն շատը գրարառ են, սմանք ալ
 մեր աղանջին խորք ու ծանր, — մանաւանդ ուս,
 ից, ոց, ների, ներից... մասնիկներով բաղադրեալ
 բառերը, — սակայն ոճը բառական ընտանի, եւ
 քերես շատ աւելի ախորժելի է Պօլսեցուց՝ քան
 քէ Պօլսեցուց մարութը բնուած լեզուն երևանցուց
 ու Ջուդայեցուց : »

« Գնանք երկրորդ գրուածքին որ նոյնպէս 1855ին
 տպուած է Ի Կոստանդնուպօլիս այսու մակագրով .
 « Ուղղախօսութիւն արդի հայ լեզուին, յօրինված
 « ռամնական խորհրդակցութեամբ : » Այս գրուած-
 « քը անշուշտ աւելի ծանօթ է մեր ընթերցողաց
 « բազմութեանը . ուստի եւ հարկ չենք համարիք
 « ամբողջ յառաջարանը մեջ բերել . բայց քերես
 « անօգուտ չէ անոր մեկ մասը յիշատակել հոս՝ քե
 « նեղինական դիտարողութիւնը հասկըցրնելու եւ
 « քէ իրենց ընտրած ոճոյն վրայ որոշ գաղափար մը
 « տալու համար . »

« Մեր ազգն այ՛ շատուց ի վեր իր հին լեզուն՝
 « ան վեճ գրաբառը կորուսած, կը զգար իր
 « կրքրութիւնը համար ընդհանուրին հասկընալի
 « ազգային լեզուի մը կարօտութիւնը : Աս լեզուն
 « կար, բայց այնչափ խեղճ վիճակի մեջ էր, որ
 « ոչ ոք կը համարձակիր լեզու ըսելու անոր :
 « Սակայն տաս տասնիկ տարիէ ի վեր, ուս-
 « մնական անձեր՝ մասնաւոր ու պարբերական
 « գրվածներով՝ զանի շատ շրտկեցին շրտկրտե-
 « ցին . եւ ազգն իր հին կորուսած լեզուին տեղ՝
 « ունէ ասօր, քէ ոչ կատարեալ, գէր բառական

« գործածելի արդի լեզու մը ազգային,՝ զոր շատ
 « մարդիկ իրարմէ քիչ տարբերութեամբ կը գրեն,
 « ու հասարակութիւնը՝ քանի կ'երբայ, վարժ ու
 « անուշ կերպով կը խօսէ : »
 « Մայտնի է որ Պօլսի մեջ գործածված արդի
 « լեզուին վրայ է խօսքերնին . վասն զի Պօլսե-
 « ցուն խօսած Հայերէնը՝ քեպտեւ աւելի խառն է
 « օտար բառերով քան ուրիշ տեղացոց Հայե-
 « րէնը, տակայն արտասանութեան կողմէն աւելի
 « յստակ, աւելի մաքուր ըլլայէն գառ՝ երկու գըր-
 « խանոր պատճառներ կը վաւերացնեն անոր
 « նախապատուութիւնը : Նախ՝ Պօլսեցուն խօ-
 « սանն ասօր ազգին մեծագոյն մասին լեզուն կը
 « սեպվի . զի ոչ ուրեք այնքան Հայերու բազմու-
 « ցին մեկ տեղ հասըրված կը տեսվի՝ որպէս
 « ի Պօլիս . եւ բազմութեան լեզուն է անտարակոյս
 « ընդհանուրին այ լեզուն : Երկրորդ՝ մայր քաղ-
 « քին լեզուն աւելի դիւրան կը տարածվի քան ո՛
 « եւ է գաւառական բարբառ . վասն զի հոն յա-
 « ճախելով գաւառականներու բազմութիւն, եւ
 « հոն՝ արնետական ու վաճառական զանազան
 « գործողութիւններ հարկադրված՝ երկար առեւ
 « մնալով, երբ իրենց երկիրը դառնան, նետերնին
 « կը տանեն վերջապէս մայր քաղքին լեզուն այ :
 « Աս արդի լեզուն՝ կը տեսնենք որ, ամէն տեղ,
 « օրէ օր փոփոխութիւններ կրելու վրայ է . եւ աս՝
 « երկու պատճառով . մէջ մ'որ՝ կատարելութիւն
 « ըստացած լեզու մը չ'է . երկրորդ որ՝ ուղղա-
 « խօսութիւն ու բառցոյց չ'ունեն : Ասոր համար
 « ամեն մարդ ուզած կերպով կանոն եւ ուղղա-
 « գրութիւն կը սեփնականէ իրեն : Այ ետքի պատ-
 « ճառը՝ անանկ անպատեհութիւն մըն է, որ կըր-
 « նայ լեզուն շատ դժար ու անկանոն ընել առե-
 « նով . վասն զի ժամանակը հաստատութիւն կու-
 « տայ օտլրութեան հնարած կերպ կերպ այլըն-
 « դակ կիրառութիւններուն : Իարձեալ աս ան-
 « պատեհութիւնը՝ նոյն լեզուով գրողներուն մեծ
 « դժարութիւն կը հանէ . վասն զի իւրաքանձիւր
 « որ չը՝ գիտեայ որ կանոնին նետելի : »

« Արդ՝ աս արդի լեզուն կանոնաորելու, եւ
 « միանգամայն կատարելութեան շաղիւն մեջ
 « քայլ մ'առաջ մղելու մըտքով է, այսինք՝ անոր
 « աւելի պարզութիւն, ճըշտութիւն, անուշութիւն,
 « ուղղագրութեանը դիւրութիւն, ու բառերուն
 « համաձայնութիւն ասպու մըտքով է, որ ձեռք
 « զարկինք՝ ուսմնական անձերու խորհրդակ-
 « ցութեամբ, ուղղախօսութիւն մը յօրինելու նոյն
 « լեզուին : »

Այս յառաջարանութեան մէջ ալ քանի մը բան կայ որ, ինչպէս արդէն յիշեցինք, հարկաւ ընդունելի պիտի ըլլայ հասարակաց, այսինքն աշխարհարառ կանոնաւոր հայերենի մը հարկաւորութիւնը, անոր օտարախորք ոճերէ ու բաներէ հեռու պահուիլը, եւ գրարաւոր ըստ կարի մօտենալը : Մեկ բան մըն ալ կայ որ ամենուն ջըլջայ ալ նե՛ շատ մարդու ընդունելի կրնայ համարուիլ, այսինքն այն աշխարհարառին *հիմն* Պօլսոյ աշխարհարառն առնուլը . իսկ թէ իրացընէ անոր համար որ իբր թէ Պօլսեցւոյն խօսած հայերէնը արտասանութեան կողմանէ աւելի յստակ՝ աւելի մաքուր է, կամ թէ անոր համար որ Պօլսեցւոյն խօսածն այսօր ազգին *մեծագոյն մասին* լեզուն կը սեպուի, կամ թէ անոր համար որ *մայրաքաղաքի* լեզու է, — ասոնք ամենն ալ անոնց թերեւ պատճառներ երեւնան նե՛, մենք կրնանք բերես այս ալ աւելցընել թէ անոր համար որ քառասուն յիսուն տարիէ ի վեր աշխարհարառ լեզուով ինչ գրուածքներ որ ելեր են մեր ազգին մէջ, *զրկօէ* ամենն ալ Պօլսոյ աշխարհարառուլը ելած ու աշխարհիս ամէն կողմերը գտնուող Հայոց ալ փոքր ի շատե՛ ծանօթ եղած են, թեպէտ եւ ամենուն ակործելի ջըլլան :

Այս հիման վրայ հաստատուած ու կանոնաւորուած լեզուն հաւանական է որ աւելի յաջողութիւն գտնէ քան թէ Զուղայեցոցը կամ ուրիշ որ եւ իցէ գաւառական լեզու :

Երրորդ գրուածքն է Զմիւռնացի Մսերեան Գրիգոր վարժապետինը, որ երկու փոքրիկ հատորներ հրատարակեց Մոսքուա 1851ին, մեկուն անունը Հաւատապատում, միւսինը Քրիստոսապատում՝ Լազարեանց ուսումնարանին հայազգի ուսանողներուն համար : Այն մեր ազգասէր եւ մեծարոյ բարեկամին կարծիքն ու ոճն է՝ ուրիշներէն ալ աւելի աշխարհարառ մօտեցընել գրարաւորին, ինչպէս որ կըսէ յառաջարանին մէջ .

« Ի պէտս մատաղատիոց մանկանց եւեր՝ ան-
 « ծանօթից գրոց բարբառոյ՝ կամ եղև ինձ գրել
 « ի լեզու աշխարհիկ, այլ յաշխարհիկ այնպիսի՝
 « որ ամենեցուն առ հասարակ հասկանալի իցէ,
 « երբ նախիջևանցոց եւ Ղրիմեցոց, երբ Վրաս-
 « տանեայց, երբ Հայաստանեայց, եւ երբ որոց
 « Տաճկաստանի կողմանց են բնակիչք, կամ ան-
 « դուստ առ մեզ եկաւորք : Այլ զի խախր ոչ փոքր
 « է ի տարագ կամ յոճ խօսից յիշատակելոցդ մեր-
 « ազնեայց ի պատճառս շատ կամ սակաւ օտա-
 « րոտի ձայնիցն խառնութեան գրերէ յերա-

« քանջիւրսն, ջան եղի ես՝ որչափ ի կարի եր
 « ըստ հանգամանաց ժամանակիս ներելոյ պարզ
 « եւ յստակ հայերենախօս յամենայն ի բանս
 « լինել՝ ի բաց զխորքութիւնսն վտարելով : Եւ
 « առ այս՝ կանոնաց ոմանց պէտք եղեն պահպա-
 « նութեան, որք են . »

« Ա. Ոչ ի գործ ածել ամենեւին գրառս յօտար
 « լեզուաց եկամտեալս... »

« Բ. Չյարել գրարմատար յօղսղ կամ գմաս-
 « նիկաղ *հէ՛* կամ *հ՛* ի սկիզբն բայից, ի ներկայ
 « ժամանակս սահմանական եղանակի, որպէս եւ
 « ոչ *զհոր* ի յանգս... »

« Գ. Ի բաց ձգել գլանգաղ *ոսմ* եւ *ամ*. յորոց գա-
 « ռաջինն (հանդերձ էական բայիս *էմ*) սովոր
 « են ոմանք կցել գրերէ յամենայն բայս, ի ներ-
 « կայ եւ յանցեալ անկատար ժամանակս. եւ
 « գերկրորդն՝ յանցեալ կատարեալ ժամանակս... »

« Դ. Զներգոյական հոլովն *ոսմ* վերջաւորու-
 « րեամբ՝ ոչ յաճախ եւ ոչ անխախր ի կիր առնուլ,
 « այլ դուն ուրեք, եւ յայն բառս միայն որովք
 « զվայր ինչ կամ գտեղի իրիք կամ գտանմանաւոր
 « ժամանակ նշանակել կամք իցեն, որպիսի են
 « սորին. *անապատումը, խոյումը, սեղանումը, շա-
 « բաթումը* : »

Մսերեան վարժապետը կրնամարի թէ այս ջորս կանոնաց պահպանութեամբը լեզուն ոչ միայն դժուարիմաց ջըլլար, այլ եւ կերպով մը կօզնէ աշակերտաց որ կամաց կամաց մեր նախնեաց գեղեցիկ *հայախօսութեանը* մօտենան :

Եւ յիբախ, այն երկու տետրակները գրաբառի շատ նման ոճ ունենալով ալ՝ դիւրիմաց են նաև տղայոց. բայց կերեւնայ թէ այն դիւրիմացութեան պատճառ է ոչ միայն բաղերուն շարքը, այլ եւ նիւրոյն պարզութիւնը, եւ հարցմամբ ու պատասխանով գրուած ըլլալը : Օրինակի համար՝ այսպէս կըսուի Հաւատապատում ըսած տետրակը .
 « Հ. Հաւատով ինչ ես դու : Պ. Քրիստոսեայ : —
 « Զինչ նշանակէ քրիստոսեայ բառդ : — Քրիս-
 « տոսի հետևող կամ հաւատացող : — Քրիստո-
 « նեական Հաւատալիքն յոր գրուածոյ մէջ պա-
 « րունակեալ են համաօտիւ : — Հանգանակի
 « մէջ : — Այդ հանգանակդ յոր տեղ սահմանե-
 « ցաւ : — Նիկիոյ ժողովոյն մէջ : — Ի՞նչ պատ-
 « ճառաւ ժողովեցան նորա : — ԶԱրիոն հերետի-
 « կոսը դատապարտելոյ համար եւ այլն : »
 Մենք այս երեք տեսակ ոճերուն մէջ որն ալ ընտրենք առնուր, ջենք կարծեր որ մեր նպատակին կարենանք հասնիլ, որ է աշխարհարառին

պարզութիւնը դիւրիմացութիւնը պահել ու միանգամայն կամաց կամաց խորքութիւնները դուրս ձգելով գրարատին մօտեցնելէ . ուստի հարկ կը համարինք սպասել, ու մեր չկրցածը կէս մը այլոց եւ կէս մը ժամանակին բողոյ : Պղտոր ջրի մը

պէս կը տեսնենք դեռ մեր այս աշխարհաբառը . խոշոր աղտերը մեջէն հանելէն ետեւ՝ կերեւեայքէ քիչ մը ատեն ձգելու ենք որ մանր ու բարակ դիւրալ տակը նստի, յստակուի, պարզուի, ու ակտրժելի լեզու մը ըլլայ :

ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՌԻՆ ԲԱՆԻ ՄԸ ԲԱՌԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ ԳՆՆՈՒԹԻՒՆ :

Բալլեր. — Բանալի կամ բանալիք բառին արուածն ըլլալով, յայտնի է քէ լաւ է շտկելն ու բանալի ըսելը : — Բանի մը ուրիշ բառերու մեջ ալ չէ եւ չ տառերը իրարու բով հանդիպած ատեն՝ չ տառը չ փոխուած է բնական կերպով մը, ինչպէս *կլկլ*, որ պիտի ըլլար *կլնկլ* (էլանէլ), *կլկլ*, որ է *կլնկլ* (կլանէլ), *ըլլալ*, որ է *ըլնալ* (լինէլ) եւ այլն : Այսպիսի բառից մեջ երէ *ա* տառը պահուի նուրի ու լինին մեջտեղը (բաց ի *ըլլալ* բառէն) քէ անոնց ննչու մը կը դիւրանայ եւ քէ ուղղագրութիւնը կը շտկուի :

Բաշխել. — Այս բառը մեր լեզուին մեջ կը նշանակէ բաժնել ուրիշներու (փայ երմեր) . բայց շատ տեղ ուսմիօրէն կը բաժնեցնեն տաճկերէնի *պաշխարազ* բառին տեղը, որ է պարգեւել, ճրի տալ . ուստի եւ կըսեն, « Քազարն իրեն ճի մը պաշխեց : » — Այսպիսի շփոթութիւն եղած է նաեւ *սըխմել* բառին մեջ, որ յետոյ կը տեսնենք :

Բարեբախտաբար, Գժրախտաբար. — Բանի մը տարիէ ի վեր այս երկու բառերը սկսեք են ուսմիօրէն մեջ գործածուիլ իբրեւ բարգմանութիւն Գաղղիացոց *heureusement, malheureusement* բառերուն : Իր լեզուին յատկութիւններն ըստ կարի պահել ու գող բարգմանիչը ասոնց տեղ պիտի ըսեր *աղէկ որ, ախտոս որ* . կամ քէ *աղէկն ան է որ, գէշը ո՞րն է*, եւ ուրիշ այսպիսի դարձուածքներ : Ապա քէ ոչ, ասոր նման բառական բարգմանութեանց մեծ վնասներն մեկն ալ կը ըլլայ՝ բուն ազգային գրաբառ լեզուին ալ ոճոյն ապականիլը : Իրաւ է որ արդէն ուսմիօրէնին ոճը գրեթէ բոյորովին օտար է գրաբառէն, այսինքն Տաճկի լեզուին ոճովն է . բայց այս ալ ճշմարիտ է որ տաճկերէնը իբրեւ արեւելեան լեզու՝ անելի մերձաւորութիւն ունի հայերէնի ըստ ոճոյն՝ քան քէ գաղղիացիներին :

Բարկենտանք. — Ուղիղն է *բարկկենդան* : **Բարձրագոյն Գուռը.** — Սովորութիւն եղեր է այսպէս ճիշդ բարգմանել Տաճկաց *Պապը ալի*, եւ Գաղղիացոց *Sublime-Porte* ըսածը . բայց մեր լեզուին անելի յարմար պիտի ըլլար ըսել *Մէծ գուռն* կամ *Գուռն արբունի*, Արքունական *Գուռն*, եւ այլն, քան քէ *բարձրագոյն գուռն* :

Բերճուց. — Տաճկի *աղզտան* բառին բարգմանութիւնն է. հայերէն *ի բերան* կըսուի, ուսմիօրէն *բերան*, գոր օրինակ, *բերան սորվիլ, բերան ըսել* : — Այսպէս նաեւ *առջի բերան* ըսելը տաճկերէնին *իւր աղզլ* ըսածն է որ գրաբառ *դառաջինն* կըսենք, իսկ աշխարհաբառ կընանք *ի սկզբան* բառով ալ բարգմանել :

Գամ բային խոնարհմանը մեջ դիտելու արժանի է մէյմը կատարեալը, որ ուսմիօրէնին մեջ եղեր է *էկայ, էկար, էկաւ, էկանք, էկար, էկան* (կամ ուսմիօրէն *ննջմամբ էկայ, էկար* եւ այլն), մէյմն ալ նրամայականը՝ որ տեսակ տեսակ է, այսինքն ըստ Պօլսեցոց *էկու* կամ *էկուր*, եւ ըստ այլոց՝ *էկէ, էկո՛, էկէք* կամ *էկոցէք* : Կատարեալ ժամանակին համար ըսելիք մը չունինք՝ քանի որ *էկի, էկիր, էկն, էկար, էկիր, էկին* ըսել տալու յոյս ալ չունինք . բայց նրամայականը կառաջարկելը *էկ, էկէք* ըսել, որ անելի քերէն ու անուշ են քան քէ *էկաւ, էկոցէք* :

Գալ. — Հայաստանցիք շատ տեղ *գէլ* կըսեն, զրսերն ալ *գալ* կամ *կալ* . յայտնի է քէ այս բառիս մեջ ալ յ տառը պահելու է :

Գէշ. — Գրաբառին մեջ ասոր պատասխանողն է *յուի, վատ, վատնար, անպիտան, չար, անզգամ*, եւ այլն : Մեզի լաւ կերեւեայ ըստ տեղւոյն այս բառերես մեկը բանեցնել՝ քան քէ *գէշ* բառը, որ մեկին ի մեկ ջափագանց անախտօք գաղափար մը կուտայ յստիցն . որովհետեւ մեր լեզուին մեջ *զիտ* (տաճկ. լեշ) կը նշանակէ :

Գիշերանց. — *Գիշեր ասեն* կամ *գիշերով* (կեճէլէյին) ըսելու տեղ *գիշերանց* բառը կը գործածեն ոմանք, որ մեղի քիչ մը խորք կերեւեայ : Քերեւս լաւ էր *գիշերացն* ըսել :

Գիրք. — Այս բառիս հոյովական ձեւերը եզակի *զրբի, զրբէ, զրբով* ըսուի ալ նե, յոգնակի կընայ ըսուի ոչ միայն *զրբերու, զրբերէ, զրբերով*, այլ եւ *զրոց, ի զրոց*, ասոնց խորքութիւն մը տալու շարադրութեան :

Գործիր. — Փափարելի է որ այս բառիս ալ եզակի հոյովները գործածուին, *գործի, գործով* կամ *գործիւմ, գործեաց, գործեօք*, քան քէ ըսուի *գործիրի, գործիրով* . եւ կրկին յոգնակի՝ *գործիրներու, գործիրներով* :

ԳԻՐԷ ԵՒ ԳՆԵԳՈՅՈՂ

Գաղղիոյ մէջ 1855ին տպուած գրքերուն համարանքը եղեր է ուրը հազար երկու հարիւր երեսունընինգ հատ, հին եւ եօր լեզուներով : Գիտնալու է թէ ասոնց մէջ շատ գիրք կայ որ տասը հազար, քսան հազար, երեսուն՝ քառասուն՝ եւ մինչեւ յիսուն հազար օրինակ տպուած է. ուստի եւ գրքերուն ամնուրիւնը գարմանալի բան չէ :

Մեր ազգին մէջ արդեօք տարին քանի գիրք կրտաւուի ընդհանրապէս : — Վենետիոյ, Վենետայի, Պօլսոյ, Մոսքուայի, Զմիւռնիոյ, Փարիզու, Երուսաղեմի, Կալկարայի տպարաններուն մէկ տարուան մէջ տպածներուն թիւը բոլորը մէկէն՝ քսանէն աւելի չկլկեր, անոնց ալ խիստ բազմաթիւ օրինակներով տպուածը *Երկու հազար* պիտի ըլլայ՝ բաց ի Օրացուցեն որ մինչեւ *հինգ հազարական* օրինակ կրտաւուի կրսեն Վենետիկ եւ Պօլիս : Ասոր

վրայ խորունկ մտածող եւ մեր ազգին չորս միլիոն ըլլալը չմոռցող ազգասիրին մէկը հարցուց մեզի թէ արդեօք այս նիւթիս յարմար կրտեսենք այն ուսմական առակին երկու մասն ալ որ կրսէ .
« Հաց կայ՝ բերան չկայ, բերան կայ՝ հաց չկայ : »
— Բիչ մը ատեն մտմտալէն ետեւ պատասխան տուինք թէ Այո ... եղած գրքերը բաւական կարդացող չկայ, կարդալ ուզողներուն փափաքը լեցընելու չափ գիրք չկայ :

ԱՌԱԿ .

Պանրի ամպարը մուկ տեսաւ գեղացին,
Շուտ մը բոնեց կատուն անոր մէջ դրաւ.
Կատուն նախ մուկը կերաւ,
Յետոյ պանիրն ամպարին :
ԼԸ ՊԱՅԼԻ .

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Ս Ը Ր Ա Ն Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ա Շ Է Ն Մ Ա Ր Գ Կ Ս Ն

ՄԵԾԵ ՊԵՏՐՈՍ ԻՆՔՆԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՅ՝

Իր ազգը եւ աշխարհը նորոգող դիւցազնը հասկըցեր էր թէ ինքն որ առաջին անգամ որ ճամբորդութեան ելաւ՝ Երուսայի ծաղկեալ կողմերը ճանչնալու համար էր. իսկ Ռուսաստանն ու Ռուսները Երուսացուց ճանչցընելու համար երկրորդ անգամ հարկ համարեցաւ երթալ մինչեւ Գաղղիա : Հոն չորս ամիս կեցաւ Փարիզու մէջ, ու այն միջոցին Սորպոնի աստուածաբաններուն առաջարկեց որ քննեն Ռուսաց եկեղեցւոյն դաւանութիւնը, տեսնեն ու վկայեն թէ անոր մէջ մոլորութիւն մը՝ հերետիկոսութիւն մը կը գտնեն թէ չէ. վասն զի չէր ուզեր որ արեւմտեան եկեղեցւոյ հաւատացեալները *հերձուածող* եւ *հերետիկոս* ըսելով նախատեն իր ազգն ու եկեղեցին : Գտնուեցան Գաղղիացուց մէջ շատ մը բարեմիտներ որ այն գործողութենէն մեծ յոյս առին թէ Պետրոս միաբունի միաբանութիւն ընելու Հռովմայ եկեղեցւոյն

հետ, մանաւանդ որ Սորպոնեան աստուածաբաններն ալ վկայեր էին թէ իր տուած դաւանանքին մէջ մոլորութիւն չկայ : Բայց որովհետեւ Հռովմայ եկեղեցւոյն հետ միաբանելու համար հարկ էր Պապին գլխաւորութիւնը ճանչնալ, Պետրոս այս առաջարկութիւնն ամենեւին չընդունեցաւ :

Այն ճամբորդութենէն ետ դառնալով՝ Փերպուրկ որ հասաւ, տեսաւ որ իր եօր մայրաքաղաքը օրէ օր շեննալու վրայ է. Զմեռուան եւ Ամառուան պալատները շինուելու հետ են, նմանապէս Մենչչիքովի եւ ուրիշ հարուստներու մեծամեծ բնակարանները, մայր եկեղեցին յանուն սրբոց Պետրոսի եւ Պօղոսի, եւ անհամար հասարակաց տներ՝ մեծ մասը դեռ փայտաշէն բայց գեղեցիկ, փողոցներն ալ շիտակ շիտակ՝ մէկ գծի վրայ :

Բայց երկրի մը յառաջադիմութիւնը նիւթական շէնքերուն վրայ չէ, բնակչաց բարքին փոխուելուն վրայ է. դժուարն ալ այն էր : Եւ անա նոյն դժուարութեան յաղթելովն է որ Պետրոս իրաւցընէ արժանի եղաւ Մեծ ըսուելուն : Հնացեալ սովորութիւնը երկրորդ բնութիւն է, եւ ամբողջ ազգի մը

1 Տես թիւ Ա, էջ 8 :

բնութեանը դեմ պատերազմելու համար գրեթէ գերմարդկային զորութիւն հարկաւոր է : Շատոնց ի վեր ժողովրդեան մէջ տեղահարկին մը կար Պետրոսի ըրած փոփոխութիւններուն դեմ, այս տեղահարկեան աւելցնող ու ոչ չտուողն եղաւ իր որդին ու ժառանգը Ալեքսէյ Փերրպոլիչ, որ առաջին կնոջմէն ծնած ու քսանուերկու տարեկան էր : Մօրը հետ ու մեծամեծներէ մեկքանիին հետ միաբանած՝ հօրը ամէն ըրածներն ալ կարհամարներ, եւ օտարաց դեմ մասնաւոր ատելութիւն մը կը ցուցնէր : Տագնապեցաւ Պետրոս այս բանիս վրայ, եւ մտմտուքը զինքը առաւ քէ իրմէ ետքը ինչ պիտի ըլլան ըրած մեծամեծ նորոգութիւնները. ելաւ գնաց Մոսքուա, հոն քննեց ստուգեց քէ որոնք են իրեն դեմ դաւաճանութիւն ընողները. եկեղեցականներէն գատ՝ հարիւր քսանըջորս իշխաններու ժողովի մըն ալ յանձնեց որ անաչառ կերպով դատեն նաեւ իր որդին : Խոստովանեցաւ Ալեքս իր յանցանքը, եւ ի ման գատապարտուեցաւ. բայց վճռոյն վրայ քսանըջորս ժամ հազիւ անցեր էր՝ երբոր արքայորդին մեռաւ սրտին ցաւէն, կամ քէ ինչպէս ուրիշները կըսեն՝ բնական մահուամբ, 1718ին : Պետրոս իր որդւոյն քաղման հանդէսը մեծ փառաւորութեամբ ու արտասուպից աջօք կատարելէն ետքը, ետն դաւաճանութեան մէջ ուրիշ սրջափ բռնուած մարդիկ ալ որ կային՝ չարաչար պատժեց, մինչեւ իր մտերիմ մեծամեծներն ալ, ինչպէս Մենշչիքով, Շաֆիրով, Ափրաքսին եւ ուրիշները :

Այնուհետեւ տերութեան կառավարութիւնը, դատաստանական գործողութիւնները բարեկարգելու ետեւէ եղաւ. օրինաց զիրքը կարգաւորեց ու ճոխացուց. արուեստից ու վաճառականութեան ծաղկելուն հնարքները շատցուց, եւ 1721ին հանած հրովարտակովը կարգ կարգ աստիճաններ որոշեց ժողովրդեան համար՝ չի՞ ըսուած, որով արդիւնք մը ունեցողը ոչ միայն տերութեան ճանայութեանը մէջ առաջ կերբար, այլ եւ ազնուականութեան պատիւ կըստանար որդւոց որդի : Գեղարուեստներն ու գիտութիւնները ծաղկեցրնելու համար գնեցան դպրոցներ բանալ տուաւ, եւ ինքը հիմնեց Փերրպոլիկի Գիտութեանց ձեմարանը, որ իրաւամբ շիջ առնէն եւրոպայի առաջին ձեմարաններուն կարգը անցաւ : Անկէց ի գատ՝ ազնուականներուն որդւոցը վրայ պարտք դրաւ որ երբան եւրոպայի քաղաքակիրք երկիրները ճամբորդութիւն ընեն, ու հոն տեսնեն քէ ազնուականաց կերպն ու կրթութիւնը ինչպէս պիտի ըլ-

լայ : Կանանց խրտան բնութիւնը կակրոցընելու համար՝ ապսպրեց որ ասղիս անդին երեկոյեան գրօսանքի անուսով ժողովներ հարկիքներ ըլլան, ինքն ալ պաշտին մէջ հանդէսներ կընէր՝ ետն վախճանաւ, եւ ժողովրդեան մէջ հասարակաց ուրախութեան առիթները կըշատցընէր : Վերջապէս այն կարգէ դուրս մարդուն գործունէութեանը առջեւ բան չէր դիմանար. մտքին ընդարձակութեամբը ամէն բան կըմտածէր, ու կամքին անյողողող հաստատութեամբը ամէն բան զլուխ կընանէր : Իր ըրած բարեկարգութեանց ու բարեգործութեանց չափը համբանքը չկայ, եւ Ռուսաց ազգը սրջափ ալ գովէ այս իր եզական զիցագըն՝ ըրած աղեկութիւններուն համար՝ իրաւունք ունի :

Քաղաւորութեանը վերջի տարիները մեծն Պետրոս մասնաւոր կերպով մը իր ուշադրութիւնը դէպ ի արեւելք դարձուց : Միտքը աս էր որ Կասպից ծովուն վաճառականութիւնը իր ժողովրդեան ձեռքը անցընէ, անով Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի ալ մտնեայ, ուր եւրոպայի ուրիշ ազգերը արդէն սկսեր էին հաստատուիլ ու երկրին հարըստութիւնը ձծնէ : Երեսուն հազար զօրքով ելաւ գնաց Պարսից դեմ դէպ ի Կովկաս լեռները. եւ քեպիտ այն արշաւանքէն երեսելի օգուտ մը չբաղեց, ու շուտով դարձաւ Փերրպոլիկ, բայց Պարսից քաղաւորէն կըցաւ ձեռք ձգել (1725ին) Գարբանդ ու Պաքու քաղաքները, անկէց ի գատ՝ Կասպից ծովուն արեւմտեան հարաւային եզերքը՝ Կիլանու, Մազանդարանի ու Աստարապատի գաւառները :

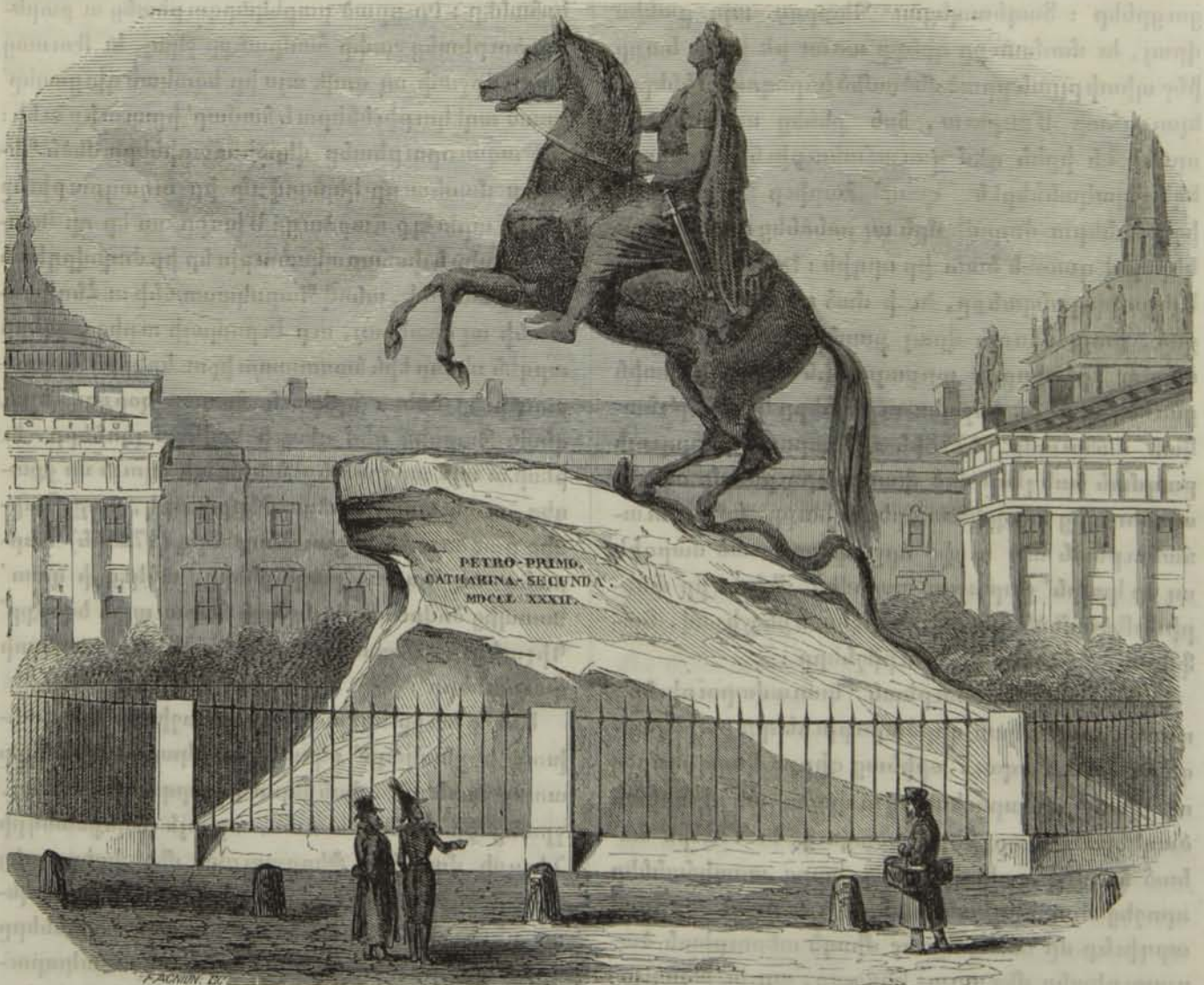
Անկէց ետքը երկու տարի ալ աշխատեցաւ անխոնջ ինքնակալը՝ սկսած բարեկարգութիւնները առաջ տանելու. վանքերուն կարգ կանոն դրաւ, շրանցներ բանալ տուաւ, սրբոյն Աղեքսանդրի Նեւսի մարմինը Փերրպոլիկի մէջ փոխադրեց մեծ հանդիսով, եւ անոր անուսովը նոր ասպետութիւն մը հաստատեց : Բայց այն ատենները վրան սկսեր էր բարոյական ու բնական տկարութիւն ու տխրութիւն մը կոխել, որով օրէ օր կը հալէր ու կըմաշուէր : Եւ սակայն 1724ին գնաց Մոսքուա, եւ իր Կատարինէ ամուսինը կայսրունի պսակել տուաւ :

Վերջապէս 1725ին, փետրուարի 8ին վախճանեցաւ Մեծն Պետրոս՝ յիսուուրիք տարեկան հասակին մէջ, ու բովանդակ Ռուսաստանը սուգի մէջ ընկղմեց : Իրբեւ մարդ՝ ինքն ալ իր պակասութիւններն ունէր, բայց իրբեւ քաղաւոր՝ մեկը չկար որ իր մեծութեանը հասներ : Թէ՛ ծովու, քէ

ցամաքի եւ քէ իր հպատակացը վրայ, բնութեան դեմ կռուրտեցաւ ու միշտ յաղթող գտնուեցաւ : Կարճ երեցաւ ամենուն իր կեանքը . բայց միքէ իրաւացի է կարճ ըսել անոր՝ երբոր բաւական եղաւ անմահական գործոց հաստատուն հիմունքը ձգելու : Բանի որ Ռուսաստան մեծնայ, հարըստնայ, կրբուի, Մեծին Պետրոսի անունն ալ պետք

է որ անցի փառաորուի, վասն զի ինքն է անոր պատճառ . ինքն է պատճառ որ հարիւր յիսուն տարուրնէ ի վեր է, քաղաքական մեկ դիպում ամբն ալ չկայ եւրոպայի ու Ասիոյ մեջ որ Ռուսաստանի ազդեցութիւնը անոր վրայ չերեւնայ . ինքն է պատճառ որ այսօրուան օրս արեւելեան պատերազմը բացուեցաւ, ու վերջանալուն յոյս չկար՝

Արձան Մեծին Պետրոսի .

մինչեւ որ Արեւմտեան տերութեանց սիրտը հանգչեցաւ քէ այն հիւսիսային սոսկաւիթխար հսկան ալ գիրենք ոտքի տակ պիտի չառնէ :

Սյնպիտի կարգէ դուրս մարդուն արժանաւոր ներական յիշատակ կանգնեց Ռուսաստան իր մեծի կայսրուհոյն՝ այսինքն Կատարինէի երկրորդի ձեռքովը, որուն պատկերը հոս կըղեննք :

Կրանիքէ ժայռի մը վրայ ձիաւոր կերպարանքով ձեւացած է Մեծն Պետրոս՝ միշտ դեպ ի առաջ դիմելու կերպով, եւ ժայռին վրայ այս սքանչելի պարզութեամբ արձանազիրը փորագրուած է բառերներէն . PETRO PRIMO CATHARINA SECUNDA, որ ըսել է ՊԵՏՐՈՍԻ ԱՌԱՋԵՆՈՅ ԿԱՏԱՐԻՆԵՆԷ ԵՐԿՐՈՐԴ :

Հ Ա Յ Կ Ա Չ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

MUSÉE ARMÉNIEN.

Quelques Européens ayant manifesté le désir de lire en français ce que nous avons déjà dit en arménien dans le n° 8 de notre Revue de l'année dernière, au sujet des *Chansons de Sayat-Nova*, publiées par M. Kévork Akhverdof, nous nous faisons un plaisir de leur en offrir une idée avant de continuer notre compte rendu de cette remarquable publication.

Les travaux littéraires des jeunes écrivains arméniens de la Russie sont peu connus des Arméniens de la Turquie. Si la distance entre les deux pays en est la cause principale, il n'est pas douteux que le style de l'arménien ancien, dont se servent la plupart de ces écrivains, et qui paraît un peu étrange aux Arméniens de Constantinople, — et surtout le dialecte moderne de la haute Arménie que ces derniers ne comprennent que difficilement, — y a beaucoup contribué. En effet, les ouvrages et les sentiments patriotiques de MM. M. Emin, Étienne Nazarianz, Kévork Akhverdof, et de quelques autres auteurs non moins estimables pour leur érudition, méritent une attention toute particulière, et font honneur non-seulement à ces auteurs, mais aussi à l'Institut Lazareff des langues orientales dont ils sont les anciens élèves, ainsi qu'à la nation arménienne, qui apprécie et goûte la civilisation européenne, même dans les contrées les plus reculées de la Russie.

Nous commençons par rendre compte de l'ouvrage de M. Kévork Akhverdof, médecin arménien de Tiflis, intitulé : *Recueil de chansons des Arméniens* (Moscou, 1852). Ce premier volume contient les chansons du poète Sayat-Nova, rédigées dans le dialecte des Arméniens de Tiflis. Ces chansons sont au nombre de quarante-six. M. Akhverdof les a mises en ordre, en y ajoutant des notes explicatives pleines d'intérêt. En outre, il a placé à la tête de son recueil une notice curieuse sur la forme gram-

maticale du dialecte de Tiflis, ainsi qu'une préface conçue dans le même dialecte.

Nous voudrions reproduire ici cette préface en entier, cependant, comme elle est d'une longueur assez considérable, nous nous contentons d'en citer quelques passages qui suffiront pour satisfaire la curiosité de nos lecteurs.

« Je me suis occupé, depuis quelques années, à recueillir d'anciens souvenirs encore vivants, précieux pour la connaissance de l'histoire contemporaine de la nation arménienne. Dans l'intervalle de ce travail, je n'ai jamais perdu de vue la question de savoir quel est le genre de vie des Arméniens dispersés parmi les nations étrangères. Comme ils sont continuellement sous une influence étrangère, et qu'ils adoptent facilement les usages et le langage des autres nations, j'éprouvais le désir de savoir s'ils manifestent dans leur conduite un mode d'action caractérisant la personnalité et le génie de la nation... C'est dans cette intention que j'avais formé un recueil de proverbes, maximes, adages, et de diverses chansons, et principalement les productions des chansonniers nationaux, conservées plus ou moins dans les traditions orales, ainsi que dans certains écrits dont il est à regretter que les Arméniens modernes aient perdu l'intelligence.

« J'ai résolu de communiquer à mes compatriotes les chants de nos improvisateurs, en commençant par Sayat-Nova.

« J'entends depuis bien longtemps le reproche que nous adressent nos compatriotes, aussi bien que les étrangers, en avançant que les Arméniens sont dépourvus de tout sentiment poétique, parce qu'ils ne posséderaient en ce genre aucune œuvre remarquable ni poésies fugitives, preuve de leur aptitude à l'inspiration. Quant à moi, j'avoue qu'une pareille assertion m'a toujours paru inconcevable. Je n'ai connu encore aucun peuple qui n'ait produit des poésies légères et des chansons. Le peuple, dans l'état de bonheur aussi bien que dans

un état de malheur, a besoin de poésie; il ne nous est pas possible de nous appliquer ce vers :

Die böse menschen haben keine lieder.
(Les mauvaises gens n'ont point de chansons.)

« ... Notre chère Église, tout en conservant pour ses enfants une foule de belles poésies sacrées, n'a eu aucun souci de la poésie populaire, non par mépris, mais, par une conséquence de ses maximes sacrées, comme œuvre profane et condamnable... Les plus religieux d'entre les improvisateurs, persuadés que notre langue nationale dans sa majesté doit être réservée uniquement à célébrer les louanges du Seigneur et la gloire des Saints, n'ont composé en arménien que leurs poésies religieuses et morales; ils auraient craint de se rendre coupables d'un crime s'ils avaient profané par cet usage leur langage religieux : ainsi c'est en persan, en turc oriental et en turc ottoman qu'ils ont exprimé leurs sentiments poétiques. Très-peu ont employé pour leurs chansons la langue arménienne; d'autres même n'en ont jamais composé dans cet idiome, tels que le célèbre Keschisch-Oghli, Allahverdi et autres. Com-

bien il est pénible de penser que la mère arménienne, en berçant son enfant au murmure de ses chants, ne l'a élevé à force de veilles et de soins que pour en faire un poète destiné à amuser les Persans et les Turcs !... Cependant nos poètes ont rempli plus d'une fois une mission apostolique. Chose étonnante ! des hommes sans instruction, et pour la plupart aveugles de naissance, ou qui avaient perdu la vue par suite de la petite vérole dès leur enfance, avaient appris par cœur la Bible et le Coran, et entourés de mahométans instruits, invoquaient, par une inspiration surnaturelle, leur patron : le *Tchangli-pir* (le vieillard à clochers), le *Mousch-soultani* (le sultan de Mousch¹); — ils saisisaient leur harpe, et dans leurs discussions poétiques et religieuses, ils mettaient au défi nombre de savants, et propageaient librement, parmi les mahométans, les principes du christianisme et les doctrines de l'Évangile. »

¹ Saint Jean-Baptiste. C'est le principal sanctuaire des Arméniens, situé près de la ville de Mousch, en Arménie.

ԱԶԳԱՅԵՒ ԲԱՄԲԱԿԱՆ ԵՐԳԳ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱ
ԲԱՆԱՍՏԵՂՆԵՆ.

Պարոն Գեորգ Ախվերդեանին հմտական յառաջարանութեան սկիզբը դրեր էինք անցած տարույն ուրերորդ բույն մէջ. այս անգամ մնացորդն ալ շարայարենք՝ տեղ տեղ համառօտելով :

« Պարսից ու Տաճկաց խաղ հանողներուն (աշըխներուն) շատը ազգով հայ եղած են, շատն ալ միայն տաճկերէն խաղեր շինած են, և անկարելի է որ ասոնք մտոցած ջրլլան Պարսից մէջ իրենց հնարած ձևերն ու եղանակները. մանաւանդ որ գիտենք թէ մեր երգիչները տաճկերէն խաղեր հանած ատեննին սովորութիւն ունենալով խաղին մէջ իրենց անունն ալ յիշել՝ քրիստոնեական անունին չեն գործածեր, այլ գրեթէ միշտ բանաստեղծական անուն մը կանոնն՝ պարսկերէն կամ տաճկերէն՝ իբր թէ իրենց բնաւորութիւնը յայտնող բառերով : Այսպէսով կրգտնուին *Թուրինջ*, *Սէյէաղ* (որսորդ), *Շիրին* անունով երգիչներ, որ երբեմն իրենց անունին վրայ *Նօվա* բառը կաւելցընեն, *Սայէաթ-Նօվա*, *Քիչիկ-Նօվա*, երբեմն ալ *օղլի* կամ *օղլան* բառերը. *Ջալիլ-օղլան*, *Նաղուր օղլի*...

« Խաղ ըսողներուն մեծ մասը, բաց ի ծաղկա-

CHANSONS DE SAYAT-NOVA,
POÈTE NATIONAL ARMÉNIEN.

Nous continuons maintenant de donner en abrégé la préface de M. Akhverdof, dont nous avons déjà transcrit le commencement.

« La plupart des poètes persans ou turcs étaient Arméniens d'origine; d'autres n'ont composé que des chansons turques. Il est impossible que ceux-ci n'aient point introduit parmi les Persans les formes et les airs de leur invention. D'un autre côté, nous savons que nos poètes, en composant des chansons turques, avaient l'habitude d'y rappeler leurs noms, mais non leurs noms chrétiens; ils adoptaient toujours quelque surnom de convention, persan ou turc, qui était, en quelque sorte, l'expression de leur caractère. Ainsi nous rencontrons des chansonniers nommés *Tourindj* (orange douce), *Séyad* (chasseur), *Schirin* (le beau). On y ajoute quelquefois le mot *Nova* : *Sayat-Nova*, *Kitchig-Nova*, et quelquefois les mots *oghli* ou *oghlan* : *Djalil-oghlan*, *Yaghoub-oghli*...

« Ces chansonniers sont en grande partie,

տար կոյրերեն, թիֆլիզու մեջ արուեստատորաց կարգին (Էսնաֆին) են, որ խաղի վրայ սեր ունենալուն՝ խաղ բաղին յարգն ալ կրճանջան... Դալսենց Բաղդասարն ու Ալվան-օղլանը (Թուրօնց Գասպարը) շատ սիրուն բաներ հանած են : Ասոնց շատը կարգալ գրել չեն գիտեր եղեր . քե որ մեկ քանին քիչ մը բան ալ գիտեն են՝ վրացերեն է եղեր : այս պատճառաւ ասոնց խաղերը գրականութեան արդիւնք պիտի չհամարինք... Ինչ եւ իցէ, խաղի համար հոգի տուող թիֆլիզցիներուն պէս քե նոր խաղ մը ելեր է, մանաւանդ որ եղանակն ալ քիչ մը դիւրին ըլլայ, մեծ ու պզտիկ, մանաւանդ արուեստատորը, իսկոյն բերնուց կրտսերին, ու ամեն տեղ, քե բան շինելու ատեն, քե պարտեզը եւ քե փողոցը կրննջեցնէ իր նոր սովրած խաղը՝... Շատ անգամ ալ կրտեսնենք քե ինչպէս ձմեռուան սաստիկ ցուրտերուն՝ արուեստատորաց եօրը ուրը տարեկան աշակերտ աղաք՝ իրիկուան դեմ խանութին տուն դարձած ատեն՝ ձեռքերնին ձոցերնին դրած, բուշերնին ունեցուցած, ցաքքաւելով կրգեղզեղեն իրենց վարպետէն լսած խաղերնին...

« Զանազան ժամանակ զանազան քաղաքներէ ձեռք բերած եմ հայերէն գաւառական լեզուով շինուած խաղեր . հարկ կրհամարիմ անոնց հեղինակներուն ու երգիչներուն անունները հոս դնել, որ ասոնք են . Սայտար-Նովա, Դալսենց Բաղդասար, Շամչի Մէլքօ, Լեօն, Թուրինջ, Պքսուզ-օղլան, Նալբանդ-օղլի, Դարբի-օղլան, Զախմախչի Նազուր, Սեփիւ-օղլան, Բեշիշ-Նովա, Գուրջի-օղլի, Քօրաչի, Զահիւ-օղլան, Նուրալի, Նարինջ-օղլան, Բիչիկ-Նովա, Նալդուզ, Արուրին Բեգում, Ալլանկերդի, Լազգար-օղլան, Միսկին Բուրջի, Նազուր-օղլի, Արագլու Սարգիս, Ազամ աղբար, Գիւրջի-Նավէ, Նարգիզ, Քօրաչի-օղլան, Բանգի, Շիրին, Նիրան, Ալվան-օղլան, Սեյեալ, Լազազ Յովսէփ, Իվան, Օհաննէս, Բեւանհան, Յակոբ, Բիմիայ : Ասոնց մեջ կան թիֆլիզցիք, երեսնցիք, կենճեցիք, Շամախցիք ու Աժտերխանցիք, մեկքանիին ալ ծննդեան տեղն ինծի անյայտ է : »

« Թիֆլիզու մեջ ինծի ծանօթ երեսելի խաղ հանողներուն ամենէն հինը Սայտար-Նովան է : Ասիկայ քեպէտ իր անտրակին մեջ Գօստի անունով

excepté ceux qui ont perdu la vue par suite de la petite vérole, de la classe des ouvriers, qui aiment la chanson et en reconnaissent l'importance... Balthazar Ghaloëntz et Alvan-oghlan (Gaspar Khosroëntz) ont laissé de très-belles pièces en ce genre. Plusieurs d'entre eux ne savaient ni lire ni écrire; et si quelques-uns avaient acquis ces connaissances élémentaires, c'était en géorgien; ainsi nous ne devons pas les considérer comme des productions littéraires particulières à notre nation... Quoi qu'il en soit, les habitants de Tiflis, qui aiment avec passion le chant, dès qu'ils apprennent l'apparition de quelque chanson nouvelle, surtout si l'air en est facile, grands et petits, et plus particulièrement les ouvriers, l'apprennent par cœur, et s'empressent de la répéter, soit pendant le travail, soit dans la campagne, soit dans les rues de la ville... Nous voyons très-souvent en hiver, vers le soir, les apprentis, enfants de sept à huit ans, en rentrant de l'atelier chez eux, les mains dans la poitrine et les joues enflées, redisant, en gambadant, les chansons qu'ils ont apprises chez leurs patrons...

« J'ai recueilli de temps en temps et dans plusieurs villes des vers arméniens en divers dialectes; je crois devoir en énumérer ici les auteurs et les chanteurs; voici leurs noms : Sayat-Nova, Ghaloëntz Balthazar, Schamtchi Mélko, Léon, Tourindj, Oksouz-oghlan, Nalband-oghli, Gharib-oghlan, Tehakhmakhdji Yaghoub, Séphil-oghlan, Keschisch-Nova, Gurdji-oghli, Kobadji, Djabil-oghlan, Nourali, Narindj-oghlan, Kitchig-Nova, Yalghouz, Aroutin Bégoûm, Allahverdi, Lazzat-oghlan, Miskin-Bourdji, Yaghoub-oghli, Arazlou Sarkis, Atam-Aghpar, Gurdji-Navé, Narguiz, Kobadji-oghlan, Bangui, Schirin, Niran, Alvan-oghlan, Séyad, Ghazaz-Hovsep, Ivan, Ohannès, Kianlian, Agop, Kimia. Parmi eux se trouvent des chansonniers de Tiflis, d'Érivan, de Guendjé, de Schamakhi et d'Astracan; et d'autres d'une localité qui m'est inconnue,

« Le plus ancien chansonnier de Tiflis de quelque célébrité que je connaisse, est Sayat-Nova. Il est vrai qu'il fait mention, dans son recueil, d'un

1 « Ինչպէս գ'ուզէ ըլի, խաղի համար հոգին տրուող թիֆլիզցիներ լսում է քե չէ նոր դուս եկած խաղ, մանաւանդ քե եղանակն էլ քիչ ու միչ դուրեկան է, մեծ ու պատիկ, մանաւանդ

արուեստատորն, իսկոյն բերան է անուամ. ու ամեն տեղ՝ քե բան շինելու, քե բաղում քե փողոցում կրկնեցնում է իր նոր սովրած խաղն : »

հայ երգիչ մը կըլիշէ, որ Թիֆլիզ Խօջենց վանքի գերեզմանատունը բաղուած է, բայց այս աշըխին հայերէն խաղերուն մէկն ալ ձեռքս չէ ընկած. անոր համար՝ մեր երգիչներուն խաղերը հրատարակելու ատեն՝ Սայեաք-Նովայէն կըսկսիմ :

« Ասկէ հարիւր յիսուն տարի առաջ խեղճ աննշան Հայուն մէկը Հայեպէն Վրաստան եկեր է՝ անշուշտ բաղդ փնտռելու մտքով, Թիֆլիզ քաղաքը բնակեր ու հոն պսակուեր է Հավլապարցի աղջկան մը հետ : Ասոնց մանչ զաւակ մը եղեր է, անունը դրեր են Արութին (Յարութիւն) : Այն Հայեպցիին վրայ ամենեւին տեղեկութիւն մը չունինք : միայն անոր որդւոյն Յարութիւնին խօսքերէն կընտելանք որ *մղղըսի* (մանտեսի) է եղեր : Պզտիկ Յարութիւնը ջուրնակի մը քով աշկերտ տուեր են. տղան խիստ աչքաբաց ըլլալով՝ քիչ ժամանակի մէջ այնպէս լաւ սովեր է որ ինքիւր քովէն մեքենայ մը հնարեր է, որով կտաւը երկայն փողոցի մէջ հինելու տեղ՝ իր սենեկին մէջ կընինէ ու կըգործէ եղեր : Մեր վարպետ կտաւագործը կերեւնայ քի : շուտով տեսեր է իր վրայ բանաստեղծական շնորհքը, որ պզտիկուց պար պահելով՝ *զուխ է դնում ամէնան խաղին*, ու սուրբ Վարպետի կարօտմէնով սովեր է *քամանչէն ու ջօնգորն ու սմբուրէն* :

« Դեռ իր հանձարոյն ոյժը քանի որ չէ հասկըցած եղեր Յարութիւնը, բոլոր օրը կտաւ գործելով ու նուագարան զարնելով կանցընէ եղեր. իր մեքենային առջեւ հորին (գործարանին) մէջ նստած՝ մագոզի ձայնին վրայ առաւօտը հանած խաղը, գիշերը իր քաղցր ձայնովը կըգեղգեղէ եղեր իշխանաց բարձր ու ընդարձակ դարպասներուն մէջ : Յետոյ մագոզին տեղը ջութակը ձեռք առած, միտքը դնելով որ անիկայ *շատ բան* կընայ տեսնել, համարձակ դուրս ելեր է, ու իր աշուղական (բանաստեղծական) հոջակաւոր Սայեաք-Նովա անունովը այնպէս մոռցընել տուեր է *Ջուրնակ Արութին* անունն որ ժողովուրդը մինչեւ այսօր ալ բանաստեղծական անունովը կըձանջնայ իր փրական երգիչը :

« Խօսքերէն կերեւնայ որ Սայեաք-Նովան *աշու-*

chansonnier arménien nommé *Dosti*, enterré au cimetiére du monastère Khodjéntz, à Tiflis; mais je n'ai découvert aucune pièce de *Dosti*. Je commence donc la publication de nos chansonniers par celle de *Sayat-Nova*.

« Un arménien obscur et pauvre était venu d'Alep, il y a cent cinquante ans, en Géorgie, pour y faire fortune sans doute; il se fixa à Tiflis et épousa une jeune fille d'Havlabar (faubourg de Tiflis) ¹. L'enfant né de ce mariage fut nommé Aroutin (Pascal). Nous n'avons aucun renseignement sur le compte de cet Alépin : nous savons seulement, d'après ce que dit son fils Aroutin, qu'il était *meghdéssi* (pèlerin ayant visité les lieux saints). On avait placé le jeune Aroutin chez un tisserand. Doué d'une intelligence extraordinaire, il apprit si rapidement son métier qu'il inventa une machine à l'aide de laquelle, au lieu de tisser la toile dans une longue rue, il l'étendait et la tissait, dit-on, dans sa chambre. Il paraît que notre ingénieux tisserand ne tarda pas à sentir en lui-même le talent de la poésie; dès sa jeunesse il se mit à jeûner et à apprendre toutes sortes de chansons; de manière qu'avec l'assistance du saint Précurseur (saint Jean-Baptiste), il finit par apprendre le *kémantché* (le violon), le *tchengulé* (le psaltérion) et le *zembour* (la harpe).

« Tant qu'il n'eut pas la conscience de son génie, il passait la journée à tisser de la toile et à s'exercer sur des instruments de musique. La chanson qu'il composait le matin devant son métier, au bruit de la navette, il la répétait le soir, de sa voix douce, dans les hôtels somptueux des princes et des grands. Ensuite, ayant abandonné la navette pour le *kémantché*, convaincu qu'entre ses mains cet instrument pouvait devenir d'une grande ressource, il s'élança hardiment sur la scène publique, et son glorieux nom poétique de *Sayat-Nova* a tellement fait oublier celui d'*Aroutin le Tisserand*, que le peuple ne connaît son chansonnier favori que par sa dénomination poétique.

« On voit, par ce qu'il dit lui-même, qu'il dé-

¹ Տանկերէն խաղերուն մէջ կըսէ Սայեաք-Նովան իրեն համար.

¹ Sayat-Nova, dans une de ses chansons en ture, dit, en parlant de lui-même :

Ma patrie est Tiflis, dans la contrée de la Géorgie, Ma mère est d'Havlabar, et mon père d'Alep.

չութիւնը սկսեր է տաճկերէն երգած խաղերովը . վասն զի ասոնցմով կըսկսի իր *դավթարը* (տետրակը) . . . Սայեաք-Նովան արդիւնաշատ երգիչներէն մէկն է . իր տասնըօրը տարուան երգողական ձիգ կենացը մեջ բաց ինարիւր տասնըօրս տաճկերէն ու քառասունվեց հայերէն շինուած խաղերէն, որ իր տետրակէն զիտենք (բող ջգրածներն ու կորսուածները), Վրաց գեղջուկ լեզուովն ալ անբիւ աշխոյժ խաղեր ու անհամար ազգութաներ հանած է, որոնց կտորները՝ ան ալ մաս մաս ըրած՝ երբեմն կըլիշէ *շատ սովորող ու նշառ մտացող ժողովուրդն* . . .

« Թիֆլիզու Հայոց, Վրաց ու Թուրքաց ուրախացընող երգչին վաշուցը վրայ չկրցայ մանրամասն տեղեկութիւն մը գտնել մեկէն . եւ զարմանք չէ : Սայեաք-Նովան իր կենացը վերջի քսանընից տարին վանքը քաշուած կեցեր էր, Թիֆլիզէն դուրս, ժողովրդէն հեռու : Անոր փառքին ու շքեղութեանը ականատես եղողներուն մէկն ալ չկայ . բէ որ ժամանակը խնայեր է քանի մը *յամքած* ձերերու, անոնք ալ Սայեաք-Նովան աշուղ տեսած ատեննին հազիւ բէ վեց կամ ուրը տարեկան են եղեր . բայց բաւ մտքերնին է բէ ինչպէս անիկայ իր կրօնաւորութեան ժամանակը հազարէն մեկ անգամ Թիֆլիզ որ կուգայ եղեր, խաղասեր տղաք ետեւէն վագելով՝ իրարու մատով կըցուցընեն ու կըսեն եղեր բէ *Տո՛, զիղիս՝ Սայեաք-Նովէն է* (ծօ՛, զիտես, Սայեաք-Նովան է) : . . . Քանի մը անգամ ասոր խաղերը հարիւր տարեկան պառաններու առջեւ կարդացեր են, որպէս զի նին ու պարզ բաներով անոնց բմբած յիշողութիւնը արբնցընելով՝ բերաններնէն տեղեկութիւն մը քաղեն մեր երգչին վրայ . ամեն անգամ ալ տեսեր են որ ձեկուքներնուն զարնելով կըսեն . *Է՛տ խօ մեր Սայեաք-Նովու խաղն է . վնյ բի Սայեաք-Նովա, ի՛նչ զօղիր խ շանց սըբի* : (Ատիկայ յայտնի մեր Սայեաք-Նովային խաղն է . վնյ գլխուղ Սայեաք-Նովա, ինչ զուարճութիւններու (զեֆքերու) պատճառ եղեր ես :)

« Թէ որ շատ զուարճութիւններու պատճառ եղեր է, շատ անգամ ալ այս հանճարեղ յանկարծախօսը հոգեւոր բժշկի պաշտօնը կատարեր է . . . Սայեաք-Նովայի խրատական խաղը, որուն մեջ կենաց բարոյական ու մարդկային տարերքը բոլորն ալ կան, ու անպատճոյճ եւ կարճ խօսքով կըլայտեն ժողովրդեան մը ամեն պիտոյքը, կըվըկայէ բէ սրջափ առատ է եղեր ազգային երգչին

buta par des chansons en turque, car c'est par des pièces en cette langue que commence son recueil . . . Sayat-Nova fut un des chansonniers les plus féconds ; pendant les dix-sept années de sa carrière poétique, il composa, outre les cent quatorze chansons turques et les quarante-six chansons arméniennes qui forment son recueil (sans compter toutes celles qu'il n'a pas écrites ou qui se sont perdues), un très-grand nombre de chansons vives et énergiques dans le vulgaire dialecte de la Géorgie ; et le peuple, habitué à apprendre vite et à oublier encore plus facilement, en évoque de temps en temps les fragments altérés . . .

« Je n'ai pas réussi à trouver des renseignements détaillés sur la vie du chansonnier qui avait fait les délices des Arméniens, des Géorgiens et des Turcs de Tiflis ; et ce n'est pas étonnant : Sayat-Nova a passé les vingt-cinq dernières années de son existence dans un monastère où il s'était retiré, en dehors de Tiflis. Il n'existe plus aucun témoin oculaire de son éclat et de sa gloire. S'il reste encore quelques vieillards épargnés par le temps, ils ne comptaient pas plus de six à huit ans lorsqu'ils virent Sayat-Nova l'Improvisateur ; cependant ils se souviennent très-bien comment notre poète, engagé dans l'état religieux, venait très-rarement à Tiflis, et les jeunes gens amoureux de ses chansons le suivaient avec empressement, se le montraient les uns aux autres en disant : « C'est Sayat-Nova, vois-tu ? . . . » J'ai lu maintes fois ses chansons à des femmes centenaires, afin de réveiller, par ses refrains simples et antiques, leur mémoire engourdie, et d'arracher sur leurs lèvres quelques détails relatifs à la vie de notre chansonnier. J'ai constamment remarqué que toujours elles se frappaient les genoux et s'écriaient : « Mais c'est bien la chanson de notre Sayat-Nova ! Oh, le pauvre Sayat-Nova ! ah, que de bonheur vous nous prépariez dans le temps ! »

« Si Sayat-Nova a fait naître de telles émotions, il n'est pas moins vrai que cet ingénieux improvisateur a très-souvent rempli le rôle du médecin de l'âme. Sa poésie instructive, qui contient tous les éléments de la vie morale de l'homme, et où se trouvent exposés, sous une forme simple et concise, tous les besoins d'un peuple, atteste la fécondité de la pensée religieuse et morale de ce chantre national . »

կրօնական ու բարոյական մտածութիւնը :
Պարոն Ախվերդեանին յառաջարանութիւնը այս
անգամ հոս կտրելով՝ մէջ բերենք այն խրատա-
կան խաղը՝ իբրև ճաշակ այս մեր ազգային ուսմ-
կական երգանանին հանճարոյն, եւ ծանօթութեան
մէջ քարզմանութիւն մը աւելցրենք որ առանց
խօսքերը շատ փոխելու՝ բնագրին իմաստը դուրս
ցատքեցրնէ.

Արի ինձ անգամ կայ, այ դիմանա սիրտ,
Հայա սիրէ, աղաք սիրէ, ար սիրէ.
Աշխարհքս քունն ըլի, ինչ պիտի տանի.
Աստուած սիրէ, հօրի սիրէ, էար սիրէ :
Էն բանն արա վուր Աստուծու շարքումն է,
Խըբատնիբըն զբրած Հարանց վարքումն է.
Երիբ բան կայ՝ հօրու մարմնու կարգումն է,
Գիր սիրէ, դալամ սիրէ, դավթար սիրէ :
Եկ արի սիրտ, մի կենա դուն մէ դամաղի,
Հայալ մըտիկ արա հացի ու աղի,
Հենց բան արա՝ մարք վըրեղ չըծիծաղի,
Խըբատ սիրէ, սաբբը սիրէ, շար սիրէ :
Հընպարտութիւն չանիս՝ դուր գուբաս Տերիդ,
Խօնարութիւն արա կանց թիզ դեվերիդ,
Աստուած դիվանանցըն մին հօրի երիտ,
Աղկատ սիրէ, դօնաղ սիրէ, տար սիրէ :
Սայնը-Նովա, երնէկ թիզ թէ էս անիս,
Հոգուդ խարրի մարմնուդ ունբբը կէս անիս.
Թէ գ'ուզիս վուր դադաստան չըտեսանիս,
Վանք սիրէ, անապատ սիրէ, քար սիրէ :

¹ Եկուր ինձ ականջ դիր այ տիվանէ սիրտ,
Անօր սիրէ, էակայ սիրէ, առ սիրէ.

Աշխարհքս քունն ըլիս՝ ինչ պիտի տանիս.
Աստուած սիրէ, հօգի սիրէ, էար սիրէ :

Այն բանն ըրէ որ Աստուծոյ շարքին է,
Խըբատնիբըն զբրած ի Հարանց վարքին է.
Երեք բան կայ՝ հօգուդ մարմնուդ կարգին է.
Գիր սիրէ, զբրեջ սիրէ, տետրակ սիրէ :

Եկ արի, սիրտ, մի կենար մեկ տամաղի,¹
Հէլալ մըտքով նայէ հացի ու աղի.
Այնպէս ըրէ՝ մարդ վըրաղ չըծիծաղի,
Խըբատ սիրէ, սաբբը սիրէ, շէր² սիրէ :

Հընպարտութիւն չընես՝ հանոյես Տերիդ,
Խօնարութիւն ըրէ քեզմէ վարիսիդ.
Աստուած ամենուն մեկ հօգի մը երիտ,³
Աղքատ սիրէ, օտար սիրէ, հիւր սիրէ :

Սայնը-Նովա, երնէկ թիզ թէ այս ընես,
Հոգուդ սիրուն՝ մարմնուդ կեանքը կէս ընես,
Երէ կուզես որ դասաստան չըտեսանես,
Վանք սիրէ, անապատ սիրէ, քար սիրէ :

¹ Մեկ մտքի վրայ. տամաղ, փիւք :

² Շէր, արդարութիւն :

³ Երիտ, այսինքն երեւոյ, տուալ :

Nous nous arrêtons volontiers à cette partie de
la Préface de M. Akhverdof, pour reproduire ce
petit poëme comme un essai du génie de Sayat-
Nova. — Nous reproduirons le reste de la Pré-
face dans un autre numéro, et ensuite quelques-
unes de ses meilleures chansons.

Viens me prêter l'oreille, ô cœur insensé !

Chéris la pudeur, chéris la morale, chéris la modestie !

Si le monde était à toi, qu'est-ce que tu emporterais ?

Chéris Dieu, chéris l'âme, chéris l'ami !

Ne fais que ce qui est dans l'ordre de Dieu ;

Les conseils sont écrits dans les Livres des Pères ;

Il y a trois choses qui sont au rang de l'âme et du corps :

Chéris l'écriture, chéris *calame*¹, chéris le *davtar*² !

Viens, or ça, mon cœur, ne reste pas dans la torpeur ;

Fais attention avec justice au pain et au sel ;

Agis de sorte que personne ne rie de toi :

Chéris les conseils, chéris la patience, chéris la justice !

Point d'orgueil, et tu seras agréable au Seigneur ;

Sois humble vis-à-vis de ton inférieur ;

Dieu à tout le monde a donné une même âme :

Chéris les pauvres, chéris ton hôte, chéris l'étranger !

Sayat-Nova ! heureux si tu pratiques cela ;

Si pour l'amour de ton âme tu abrèges de moitié la vie
[de ton corps.

Si tu veux ne pas subir le jugement,

Chéris le monastère, chéris le désert, chéris le rocher !

Homme ! prête à ma voix une oreille attentive :

Aime Dieu, la pudeur, l'humilité naïve ;

Quand tous les biens du monde, homme, seraient à toi,
Pourrais-tu, dans la tombe, en emporter ? dis-moi !

Accomplis de Dieu seul les ordres tutélaires !

Veux-tu de bons conseils ? consulte les saints Pères.

Trois biens nous font descendre en paix dans le cercueil :
L'écriture, la plume et le divin recueil.

Allons, mon cœur, sois fort : la pensée est la gloire !

Et du pain et du sel conserve la mémoire.

D'autrui n'excite pas le rire et le mépris ;

Sois juste, patient : aime les bons avis.

Celui qui fuit l'orgueil au Seigneur saura plaire ;

Près de tes inférieurs évite la colère ;

Dieu ne donne qu'une âme à tous également :

Au pauvre, à l'étranger, offre asile, aliment !

Heureux Sayat-Nova ! Si tu veux fuir le blâme,

Sache vaincre ton corps pour l'amour de ton âme :

Veux-tu compter parmi les êtres à Dieu chers ?

Habite au monastère, aux déserts, aux rochers !

¹ Mot turc, plume.

² Mot turc, recueil de poésies, divan.

ՔՐԻՍՏՈՆԵՌԻՅԱՆ Ի ՏՈՃԿԱՍՏՈՆ Ի ԺԹ ԳՍԲՈՒ

ՎԵՐՆԱԳՐՈՎ

Պ. ՏՈՒՍՅԹ ԲՈՂՈՒՔԱԿԱՆ ՔՍԲՈՁԶԻՆ ԳԻՐՔԸ.

Ա.

Կրօնը կրսիրենք ու կրչարգենք, անոր համար ալ կրօնի վրայ պետք չեղած ատեն վիճարանութիւն ընելէն կըխորշինք. բայց նոյն կրօնասիրութիւնը կըստիպէ գմեղ որ ճշմարտութեան եւ արդարութեան պաշտպան կենանք մեր կողմանէ ընդդէմ որ եւ իցէ յարձակման՝ երբոր յոյս ունենանք թէ ձայներնիս պիտի լսուի : Այս մտքով հասկընալու է մեր խօսքն որ ամսագրոյս սկիզբէն ըսած ենք թէ կրօնական վեճերէ հեռու պիտի կենանք :

Ազգերնիս կրսիրենք ու կըպատուենք. իր կատարելութիւններն ու լաւութիւնները կըմեծարենք ու կընծայենք, խնդաւորութիւններն ու պակասութիւնները՝ զոնէ օտարաց առջև՝ կըծածկենք ու կըպարտըկենք : Մտքերնիս դրած ենք թէ ասով միայն կրնանք մեր ազգը զմիատեցընել յառաջադիմութեան ճամբուն մէջ, այլ մանաւանդ քաջալերել. ուրիշներուն ալ իր աղէկութիւնները միայն ճանչցընելով՝ անոնց մտադրութեանն ու օգնութեանը արժանաւոր երեցընել զինքը : Եւ անաքաղաքական խնդիրներու մէջ ալ ասկեց անդին նպատակ մը չենք դրած մտքերնիս :

Այս կրօնասիրական եւ ազգասիրական կրկին զգացմունքներով վառուած, ինչ որ մեր ազգին մէջ կըպատահի մխիթարական բան՝ կըփափաքինք հոչակել, տխրականները երբոր փարատելու անկարող տեսնենք գմեղ՝ կը արամինք, ու որչափ որ կարելի է կըջանանք որ չիմանալու զարենք, բայց դրսեցիք ինչ որ հրատարակեն ազգին վրայ՝ մեզի պարտք դրած ենք անոնց խօսքերը քննել, ճշմարիտը գոհութեամբ ընդունիլ եւ սուտը հերքել :

Անա այս զգածմանց մէջ էինք երբ որ տեսանք այս օրերս Պարոն Տուայք անունով բողոքական քարոզչին մեկ գիրքը, որուն վերնագիրն է, « Քրիստոնէութիւն ի Տաճկաստան յիննեւտասներորդ դարու, կամ Պատմութիւն բողոքական նորոգութեան որ կատարի յեկեղեցւոջ ազգին Հայոց, շարագրեալ ի Պ. Տուայք քարոզչէ, եւ քարգմա-

LE CHRISTIANISME EN TURQUIE AU XIXe SIÈCLE,

OUVRAGE DU RÉV. DWIGHT, MISSIONNAIRE
PROTESTANT.

I.

Il est de notre devoir d'aimer et de respecter la religion, et c'est justement pour cela que nous évitons les discussions religieuses à tout propos. Cependant notre amour pour elle nous oblige à prendre la défense de la vérité et de la justice, toutes les fois qu'elles sont attaquées et que nous avons l'espoir d'être écoutés. Ce n'est que dans ce sens qu'il faut entendre ce que nous avons dit, dès le commencement de notre travail, relativement à l'intention que nous avons de nous abstenir de querelles religieuses.

Nous aimons et respectons aussi notre nation; nous apprécions et proclamons ses qualités; nous tâchons de cacher ses misères et ses défauts, au moins aux yeux des étrangers: nous sommes persuadés que c'est l'unique moyen de ne pas décourager nos compatriotes dans la voie du progrès, mais, au contraire, de les y encourager davantage. Nous espérons aussi les faire paraître dignes de l'attention et des secours des autres nations, en leur faisant connaître ces bonnes qualités. Si quelquefois nous essayons de traiter quelque question politique, ce n'est que dans ce but que nous le faisons.

Pénétrés de ce double sentiment, religieux et patriotique, nous nous empressons de publier toutes les notices consolantes dès qu'elles viennent à notre connaissance; quant aux événements fâcheux, lorsqu'il ne nous est pas permis d'y porter remède, nous en gémissons et faisons notre possible pour ne pas nous en apercevoir; mais tout ce que les étrangers disent sur le compte de notre nation, nous croyons de notre devoir de l'examiner avec attention, d'admettre avec satisfaction la vérité, et de refuser tout ce qui s'en écarte.

C'est dans cette disposition d'esprit que nous avons lu l'ouvrage du Révérend H.-G.-O. Dwight, missionnaire protestant de Constantinople, intitulé: *Le Christianisme en Turquie au XIXe siècle, ou Exposé de la réformation protestante s'accomplissant dans l'Église arménienne*, par le Rév. H.-G.-O. Dwight, ouvrage traduit de l'anglais, Paris, 1855.

նեալ յանգղիական լեզուէ ի գաղղիական. Փարիզ, 1855 : »

Կարդացինք գրուածքը նետաքրքրութեամբ, սրտցաւութեամբ, համբերութեամբ եւ զարմացմամբ, բայց չկրցանք հաւատալ ամեն պատմածներուն. կախ բողոցինք մեր դատաստանը մինչեւ որ նոյն պատմուած բաներուն ստուգութիւնը հակառակ կողմի գրուածքէ մըն ալ ընդունինք, երէ յուսալի ե ընդունել : Կրփափաքինք որ եւրոպացի ընկերացողք ալ մեզի պէս ընեն այս կողմանէ՝ թէ որ չեն ուզեր խաբուիլ. եւ այս մեր փափաքանաց իրաւացի ըլլալուն իրրեւ փոքրիկ ապացոյց մը տանք՝ գրքին յառաջարանական տեղեկութիւնը :

Հայոց ազգին մեջ քսանընիւց տարիէն աւելի կեցող, անոնց ամեն աստիճանի անձանցը նետ տեսնուելու առիք ունեցող, բանը գործը այն ազգին ճին կրօնը վերցընել ու տեղը նոր մը հաստատելը իրեն պարտք դնող մարդը, ինչպէս է Պ. Տուայքը, կրնայ արդեօք աներկբայ հաւատք մը պահանջել մեզմէ իր պատմած բաներուն ստուգութեանը՝ մինչդեռ կրտսեսենք որ իր յառաջարանութեանը մեջ սխալները կը վըրստան Հայոց դաւանանքին ու սովորութեանցը վրայ : Երէ աւկամայ անգիտութեամբ մը գրեր է, բերեւս քերեւայ պակասութիւնը, եւ պատմածներուն գօնէ հիմունքն ընդունելի ըլլան իրրեւ հաւանական. իսկ երէ կամաւոր է, ինչպէս որ կասկածողներ կրնան գտնուիլ, յայտնի է թէ բոլոր գիրքն ալ ինք իրմէ վար կիչնայ :

Յառաջարանութիւնը կամ գիրքը այնպիսի կերպով մը կրակսի որ իրացընէ եւրոպացի ընկերացոյցին նետաքրքրութիւնը կը շարժէ կարդալու. վասն զի ասանկ կըսէ. « Ո՞վ են Հայերը. ուսկից եկած են. ո՞ր բնակած են. ինչ է իրենց կրօնը. « որչափ է իրենց թիւը. ինչպէս է իրենց քաղաքական եւ բնակրական վիճակը : » Թէ որ այս հարցմանց ճիշդ ու ճշմարիտ պատասխաններ տար, ինչպէս որ մեկէն կըխոստանայ, շատ հաւանական է որ իր վախճանին ջնասներ ալ նէ՝ կըմօտենար անոր. իսկ թէ ինքք ինչ կերպով տուեր է այն պատասխանները՝ հարկ կընամարինք հոս համատուտիւ նշանակել :

« Հայերը ո՞վ են » հարցմունքին պատասխանելով՝ կըսէ Պարոն Տուայք թէ « Հայոց պատմութեան « առաջին ժամանակները՝ Ասիոյ գրեթէ բոլոր « ազգաց պատմութեանը պէս անստուգութեամբ « ու մթութեամբ պատմած են. եւ այս կողմանէ.

Il va sans dire que nous avons lu cet ouvrage avec un vif intérêt, comme aussi avec une douleur profonde et un juste étonnement; cependant, loin de croire à tout ce qui y est exposé, nous avons jugé prudent d'attendre du parti opposé une réponse que nous avons le droit d'espérer. Il serait à désirer que les lecteurs européens eux-mêmes en fissent autant, afin de ne pas se laisser induire en erreur. Nous analysons, comme une preuve de ce que nous venons d'avancer, l'*Introduction* de l'ouvrage.

Le Rév. Dwight, qui demeure depuis plus de vingt-cinq ans parmi la nation arménienne, a eu l'occasion de voir des hommes de tous les rangs; il s'est occupé constamment de la tâche de détruire l'ancienne croyance de ce peuple, pour la remplacer par une toute nouvelle. Un tel écrivain aura-t-il le droit d'exiger de nous une foi absolue à la véracité de toutes ses assertions, lorsque nous voyons que son *Introduction* même est pleine d'inexactitudes sur la croyance et les rites des Arméniens? Si l'on pouvait attribuer ces inexactitudes à une ignorance involontaire, la faute en serait diminuée, et les récits recevraient un cachet de probabilité, au moins pour le fond; mais, si cette ignorance est volontaire, ainsi qu'on a tout lieu de le soupçonner, il est évident que l'ouvrage perd toute son importance.

Le commencement de l'*Introduction* à l'ouvrage est propre, en effet, à exciter la curiosité du lecteur européen; car il dit: « Qui sont les Arméniens? « quelle fut leur origine? où ont-ils habité? quelle « est leur religion? Leur nombre? leur position ci- « vile et sociale? » Si l'auteur avait répondu à ces questions d'une manière exacte et loyale, ainsi qu'il le promettait, il est très-probable qu'il se serait rapproché du but qu'il s'était proposé, quoiqu'il ne l'ait pas atteint. Nous croyons devoir rapporter ici les points les plus saillants de ses réponses :

A la question: « Qui sont les Arméniens? » M. Dwight répond: « Les premiers temps de l'histoire des Arméniens, comme de celle de presque « toutes les nations d'Asie, sont enveloppés d'in- « certitude et d'obscurité; et, dans l'état de nos

« հիմակուան ատեն գտնուած տեղեկութեանց մէջ
 « դիւրին բան չէ առասպելը ճշմարտութենէն
 « որոշել : » Թէ որ Պ. Տուայր իրացընէ հիմա-
 կուան տեղեկութեանց հմուտ ըլլար, անշուշտ
 ինքն ալ պիտի վկայէր ուրիշ շատ երոպացոց
 հետ քէ Երբայեցոց պատմութենէն ետքը արեւե-
 լեան ազգաց մէջ Հայոց պատմութիւնն է ամենէն
 աւելի ստուգութիւն ունեցողը : Բայց այս սկզբ-
 բնաւորութեամբ ալ կրնաստատուի մեր կասկածը
 քէ Պ. Տուայրը մասնաւոր ջանք մը ունի (ինչպէս
 որ բոլոր գրուածքին մէջ ալ կերեւնայ) Հայոց
 սիրտը պաղեցընելու իրենց նախնի պարծանքնե-
 րէն՝ որպէս զի աւելի դիւրաւ ձգէ զիրենք նորա-
 սիրութեան մէջ : Այսու տեսութեամբ միայն կրնայ
 մեկնուիլ նաեւ այն դժուարութիւնը որով հազիւ
 քէ տարակուսելով մը կըլլի ինն ատենի Հայոց
 աշխարհաքարոզ քաջասրտութիւնը . « *Աւրենայ*
 « քէ ինն Հայերը քաջասիրտ ու պատերազմաւեր
 « են եղեր. Բսենոփոնին մէջ շատ անգամ կըլլի-
 « շուին » կըսէ : Այս անոր կրնմանի որ մէկը ուզէր
 Հռովմայեցոց ինչ ազգ ըլլալը Բուզանդին մէջ
 անոնց շատ անգամ յիշուած ըլլալէն հասկընալ :

« Հայերն ի սկզբան կուսակաշտ էին, եւ նոյն
 « իսկ իրենց պատմագրաց խօսքին նայելով՝ եր-
 « կու անգամ քրիստոնէայ եղած են » կըսէ, փո-
 խանակ ըսելու քէ քրիստոնէութիւնը երկու ան-
 գամ քարոզուեր է իրենց, ու բոլոր ազգին դարձը
 երկրորդ անգամին միայն եղեր է : Հայ պատմա-
 գիր մը չկայ ամենեւին որ Պ. Տուայրին ըսածը
 գրած ըլլայ :

« Այն ատենները, կըսէ, — այսինքն երրորդ
 « դարուն վերջերը, — Գրիգոր՝ որ *Լուսաւորիչ* ալ
 « կըսուի (գոր փակագծով *լուսաւորիչ* կըբարգ-
 « մանէ, քերես գիտութեամբ ու մասնաւոր դիա-
 « մամբ) Հայոց քաղաւորական ցեղին, *քրիստո-*
 « *նէայ եղաւ* : Յետոյ քաղաւորին ծառայութեանը
 « մէջ մտաւ, ու կուռք պաշտել չուզելուն համար
 « ջարաջար հալածանք քաշեց : *Կըսեն* քէ առաջ
 « տասնըջորս տարի բանտը կեցաւ՝ *շահմարանի*
 « մը մէջ՝ քաղաւորին հրամանաւ, որ ետքը *ճանր*
 « *հրանդանեամբ* մը պատժուելով՝ բանտարկեալը
 « *արձրկել տուաւ* ու բոլոր պալատականներովը
 « հանդերձ քրիստոնէայ եղաւ : »

Մանրագիր դրուած բառերը ըստ բաւականին
 կըցուցընեն հեղինակին այսպիսի ծանօթ պատ-
 մութեան մը ունեցած տեղեկութեան աստիճանը :

Սրբոյ Լուսաւորչին պատմութենէն կանցնի
 սրբոյ Մեսրոպայ այբուբենը հնարելուն, եւ Աս-

« connaissances actuelles sur ce sujet, il n'est pas
 « toujours facile de distinguer entre le fabuleux et
 « le vrai. » Nous croyons que si M. Dwight était ef-
 fectivement au courant des *connaissances actuelles sur*
le sujet, il serait forcé d'avouer, avec un grand nom-
 bre d'auteurs européens, qu'après l'histoire du peu-
 ple hébreux, c'est celle de la nation arménienne qui
 a le plus de certitude parmi les nations d'Asie. Dès
 ce début, nous croyons apercevoir, dans l'ouvrage
 de M. Dwight, une tendance propre à inspirer aux
 Arméniens une certaine indifférence pour leurs an-
 tiques gloires, afin de les attirer plus facilement
 sans doute dans un système d'innovation religieuse.
 C'est uniquement sous ce point de vue qu'on peut
 expliquer la difficulté qu'il éprouve à mentionner
 le courage des anciens Arméniens : « *Il paraît*,
 « dit-il, que les anciens Arméniens étaient une na-
 « tion courageuse et guerrière. On les trouve sou-
 « vent cités dans Xénophon. » Cela nous rappelle
 la pénétration de celui qui, pour connaître ce qu'é-
 taient les anciens Romains, feuilletait l'histoire de
 Faustus de Byzance !

« Dans le principe, les Arméniens étaient idola-
 « tres, et, d'après leurs historiens eux-mêmes, leur
 « nation passa à *deux reprises différentes au christia-*
 « *nisme.* » Il est certain qu'aucun historien arménien
 n'a dit cela; le fait est que le christianisme a été
 prêché en Arménie deux fois, et que la conversion
 de toute la nation n'a eu lieu qu'à la suite de la se-
 conde prédication.

« Vers cette époque, dit-il, — c'est-à-dire à la
 « fin du IIIe siècle, — Grégoire, appelé aussi *Louva-*
 « *vorich* » (lisez *Loussavoritch*, mot qui signifie *Illumina-*
 « *teur*, et non *Illuminé*, ainsi que M. Dwight voudrait
 peut-être le faire croire), « issu du sang royal ar-
 « ménien, *embrassa le christianisme.* Plus tard, il
 « s'attacha à la personne du roi et fut cruelle-
 « ment persécuté pour avoir refusé de prendre
 « part au culte des idoles. *Il est dit* qu'il fut d'abord
 « retenu prisonnier quatorze ans dans une *cave*,
 « par ordre du roi, qui, ensuite puni par une *grave*
 « *maladie*, fit relâcher le prisonnier et se fit chrétien
 « avec toute sa cour. »

Les mots soulignés font voir assez le degré de
 connaissance que possède l'auteur sur un événement
 aussi célèbre.

Du récit du saint Illuminateur, il passe à celui
 de l'invention de l'alphabet arménien par S. Mes-

տուածաշնչին քարգմանութեանը, եւ անմիջապէս կը յարէ. « Սակայն մարդկային վարդապետութիւններն արդէն սկսեցին Քրիստոսի եկեղեցուն մէջ մտնել, ու երեսուրականութիւնը սկսեցին եր հոգեկանութեան տեղը բռնել. այնպէս որ քեզիս եւ կարելի չէ տարակուսիլ որ ճշմարիտ քրիստոնեայք այ գտնուած ջրլիցան Հայոց եկեղեցուն հիմնադրացը մէջ, բայց աս այ ստոյգ է որ այն լաւ ցորենին մէջ շատ մըն այ որով կար : » Մեզի կերեւեալ ք. Պ. Տուայրէն ու իր սակաւաթիւ աշակերտներէն գատ' ոչ մէկ Հայ մը կայ եւ ոչ մէկ Ֆոյն կամ Ասորի կամ Արաբացի, եւ կամ Լատինացի քրիստոնեայ, բոլոր քրիստոնեայքն, որ այս արատը դնէ Հայաստանայց այն առնելի եկեղեցուն եւ անոր հիմնադրաց վարդապետութեանը վրայ, այսինքն սրբոյ Լուսաւորչին եւ իր երանելի որդւոց եւ բոլանցը, սրբոյն Սանակայ եւ Մեսրովպայ, Խորենացուն եւ եղիշէի եւ անոնց աշակերտներուն : Այսպէս խօսելու համար հարկ է եղեր բողոքական ըլլալ. ինչպէս որ յաջորդ ըսածներովն այ կիմացրեն նոյն ինքն Պ. Տուայր .

« Հայոց աստուածաբանական գրքերուն ամենէն հինքն ու իրենց եկեղեցական գրուածքները արդէն սաստիկ բժաւորեալ են զանազան մոլորութիւններով. եւ կը տարակուսիք քեզ այն եկեղեցուն քարոզչացը մէջ մէկ հոգի մըն այ գտնուած ըլլայ որ հասկընայ ու բացատրէ քեզ ինչ մեծ տարբերութիւն կայ այն փրկութեան մէջ որ մարդուս կարծեցալ բարեգործութեամբը ըլլայ, եւ այն ճշմարիտ փրկութեան մէջ որ Աստուծոյ շնորհիւր կը ըլլայ : » Այս խօսքերէն այնպէս կիմացուի որ Պարոն Տուայրին համար' Աստուծոյ շնորհիւր միայն ըլլալու փրկութենէն գատ' ուրիշ ինչ հաւատոյ վարդապետութիւն այ գրտնուի, ամենն այ մոլորութիւն է. որովհետեւ զանազան մոլորութիւններ ըսելէն ետքը' իբրեւ ամենուն բովանդակութիւն' ասիկայ կը յիշէ : Հայոց եկեղեցուն գրքերէն անթիւ վկայութիւն կընայինք բերել ու ցուցնել քեզ անոր փրկութեան' շնորհաց ու բարի գործոց վրայ ունեցած վարդապետութիւնը ամեն ժամանակ այ Քրիստոսի ընդհանրական եկեղեցուն վարդապետութեանը համաձայն եղած է : Սակայն քեզ որ Պ. Տուայր ոտք կոխէ ու զպրօջական զանազանութիւն մը ուզէ այն փրկութեան մէջ որ բարի գործովք կը ըլլայ, եւ այն փրկութեան մէջ որ Աստուծոյ շնորհքովք պիտի ըլլայ, կը պատասխանենք իրեն քե

rob, et à la traduction de la Bible ; et il ajoute immédiatement : « Cependant déjà les doctrines humaines commençaient à pénétrer dans l'Eglise du Christ, et le formalisme remplaçait les sentiments ; en sorte que, bien qu'on ne puisse douter qu'il n'y ait eu de vrais chrétiens parmi les fondateurs de l'Eglise arménienne, il n'est pas moins vrai qu'au milieu de ce bon grain il se trouvait aussi beaucoup d'ivraie. » Il nous semble que, excepté M. Dwight et le petit nombre de ses élèves, il n'y a aucun chrétien, soit Arménien, soit Grec, soit Syrien, soit Arabe, soit Latin, encore moins aucun théologien, qui puisse entacher de la sorte l'orthodoxie de l'Eglise arménienne de cette époque et de ses fondateurs, c'est-à-dire de saint Grégoire et de ses bienheureux fils et successeurs, saint Isaac, saint Mesrob, Moïse de Khoren, Elisée et de leurs disciples. Il fallait donc être protestant pour parler ainsi ; ce qui ressort encore plus clairement de ce que M. Dwight dit ensuite :

« Les plus anciens livres de théologie et les liturgies de l'Eglise arménienne sont déjà fortement entachés d'erreurs. Il est douteux que, parmi les prédicateurs de cette Eglise, il s'en soit trouvé un seul qui ait senti et proclamé la profonde différence entre le salut par les prétendues bonnes œuvres de l'homme et le salut véritable par la véritable grâce de Dieu. » Il paraîtrait, d'après cette assertion de M. Dwight, que, excepté le salut par la grâce de Dieu, toutes les autres doctrines de l'Eglise ne sont que des erreurs ; puisque, après avoir proclamé l'Eglise arménienne comme fortement entachée d'erreurs, il ne cite que celle-ci. Nous pourrions lui prouver par une foule de passages non équivoques des livres théologiques et liturgiques de l'Eglise arménienne, que sa doctrine sur le salut, la grâce et les bonnes œuvres, a été de tous temps celle de l'Eglise universelle de Jésus-Christ. Cependant, si M. Dwight persistait à demander une distinction scolastique entre le salut par les bonnes œuvres et celui par la grâce de Dieu, nous lui répondrions :

Ա. Հայաստանեայց եկեղեցոյ սուրբ վարդապետները ոչ երբեք իրարու հակառակ սեպեր են սուրբ գրոց այս ըստ երեսուրիներկու եւ ըստ իրին մի միայն վարդապետութիւնը, սորված ըլլալով յԱւետարանէն եւ ի սրբոց Առաքելոց, քե մէկ կողմանէ « Որ հաւատայ եւ մկրտեցի՛ կեցցէ (Մարկ. ժ. 2, 16), » եւ քե « Արդարն ի հաւատոց կեցցէ (Մարկ. Բ, 4) . » մէկայ կողմանէ « Հաւատք առանց գործոց մեռեալ են . » (Յակոբ . Բ, 20) : »

Բ. Հայոց երանելի վարդապետներուն առենք քե որ Այնտիոսեանց ու Ենոմեանց, Բեզուինեանց ու Լուտերականաց կարծիքները Հայաստան մուտ գտնեին, տարակոյս չկայ որ Պարոն Տուայքին փնտռած խնդրոյն լուծումն ալ փառաւորապէս տուած կըլլային, բայց յայտնի է քե իր չախորժած կերպովը : Կերեւայ քե ինքն ալ նոյն բանը գուշակեր է. որովհետեւ համարձակ վրայ կըբերէ քե « Եւ այսպէս Հայոց եկեղեցին իր սկզբնաւորութեանէն ի վեր՝ զէշ կերպով սահմանեալ քրիստոնէութիւն մը ընդունելով, զիւրաւ սահներ է այն « դարուն կործանման զատ ի վայրէն, մինչեւ որ « բոլորովին ընկեր է եկեղեցական ձեւականութեան մէջ : »

Իսկ քե ինչ է այս ձեւականութիւն ըսածը՝ աղէկ որ ինքը կըբացատրէ ու ջրողոր որ բարեմիտ Հայը շուարի կամ տարակուսի. « Չեւերու եւ « վարդապետութեանց կողմանէ, Յունաց Հայոց « եւ Հռովմայեցոց եկեղեցիները մեծամեծ նմանութիւններ ունին, կրսէ, իրարու : » Եւ երբ հարցընես քե ինչ բանի մէջ են այս նմանութիւնները, վրայ կըբերէ գարմանալի միամտութեամբ մը եւ կամ անգիտութեամբ. « Ամենուն մէջ ալ « քահանաներն ու խորհուրդները գրեթէ բոլորովին բռնած են Քրիստոսի տեղը. անկեց « ի գատ այն երեք եկեղեցիները այս մեծ նմանութիւնն ալ ունին իրարու հետ որ ամենքն ալ կաբեւոր բանի մը տեղ կըղնեն այս տեսակ հարցմունքները. Խորհրդոց մէջ ամենէն պատուաւորը սրն է : Տեսացուցին ամենէն մեծ սուրբը « սրն է : Անոր պատկերը սր նկարիչը պիտի նկարէ : Այն պատկերը կտաւի վրայ պիտի նկարուի, մարմարիոնէ պիտի փորուի քե պղնձէ պիտի բափուի : » — Չենք հասկընար քե այսպիսի ծիծաղաշարժ գրպարտութիւնները ինչպէս կըյարմարին բողոքական քարոզաց հոջակեալ ծանրութեանը հետ :

Սրբոց բարեխօսութիւնը Հայոց եկեղեցին ալ

1° Que les saints docteurs de l'Eglise d'Arménie n'ont jamais regardé comme deux choses opposées la grâce et les bonnes œuvres ; ils ont constamment enseigné ce qu'ils avaient appris de l'Evangile et des saints Apôtres, que : d'une part, « Celui qui croira « et qui recevra le baptême sera sauvé (MARC, XVI, v. 16), » et que « Le juste vivra de sa foi (HABAC. II, v. 4) » ; que, d'autre part : « Sans les œuvres la foi « est morte (JACQ. II, v. 20). »

2° Que, si du temps des bienheureux docteurs de l'Eglise arménienne les erreurs des Aétiens et des Eunoméens, des Beggards et des Luthériens s'introduisaient dans l'Arménie, il n'y a pas de doute qu'ils auraient donné victorieusement la réponse à la question de M. Dwight, quoique dans un sens qui, peut-être, ne lui serait pas agréable ; ce que, d'ailleurs, M. Dwight paraît avoir pressenti, car il ajoute : « C'est ainsi que, recevant dès son origine « un christianisme mal défini, l'Eglise arménienne a « pu plus facilement glisser sur la pente de décadence générale de cette époque, jusqu'à ce qu'elle « fût complètement tombée dans le formalisme ecclésiastique. »

L'Arménien de bonne foi, ne sachant ce que c'est que ce *formalisme*, pourrait sans doute s'en inquiéter ; M. Dwight le prévient, en expliquant lui-même son expression trop philosophique : « Quant aux « formes et aux doctrines, dit-il, les Eglises grecque, arménienne et romaine ont de grandes ressemblances. » Voulez-vous savoir en quoi consistent ces grandes ressemblances ? M. Dwight va vous le dire sans se faire attendre : « Dans les unes « comme dans les autres, les prêtres et les sacrements sont presque entièrement substitués au « Christ ; ces trois Eglises ont de plus ce grand trait « commun : c'est qu'elles attachent une grande importance à des questions comme celle-ci : Quel « est le plus précieux des sacrements ? Quel est le « saint le plus grand du calendrier ? Quel peintre « doit faire son portrait ? Sera-t-il reproduit sur la « toile, sculpté en marbre ou coulé en airain ? » En vérité, nous ne concevons pas comment ces accusations ridicules, pour ne pas dire autre chose, pourraient s'accorder avec la prétendue gravité de messieurs les missionnaires américains !

Voulez-vous voir maintenant de quelle manière

միւս եկեղեցեաց պէս կրնողունի ըսելու տեղը տես
 քե ինչ այլանդակ կերպով կըբացատրէ. « Մար-
 « դուս սիրտը կըկտրըտի երբ կըտեսնէ քե այն
 « եկեղեցւոյն աղօթագրքին մէջ մեծ ջանք մը կայ
 « չլիշելու գծիտուս իբրեւ միշնորդ, այլ միշտ
 « անոր տեղը Մարիամու կամ սրբոյ մը անունը
 « յիշելու. ուստի անդադար կըլսես որ ժողո-
 « վուրդը (սրբոյ) Կուսին բարեխօսութիւնը կըլի-
 « շէ, եւ ոչ թէ Փրկչինը : » Այս տեսակ գրուցուած-
 քը սրջափ ալ ծանր ըլլայ՝ քիչ երեւցեր է
 Պ. Տուայրին. ուզեր է որ գՀայերը հոս ալ աւելի
 պախարակելի ցուցնէ քան գՅոյներն ու Լատին-
 ները. բայց քե ինչ կերպով, չենք գիտեր. վասն
 զի իրացընէ ալ չենք հասկընար քե ինչ ըսել
 կուզէ այս խօսքերովս որ անմիջապէս կըլսարէ.
 « Այս կողմանէ Հայերը աւելի ալ ցած են (կամ
 « վար են) քան պոյններն ու լատինները. վասն
 « զի այս յետինքս նուաստացուցին միայն գՔրիս-
 « տոս՝ անոր միշնորդութեան պաշտօնին մէջ
 « արարածներ ընկերակցելով. իսկ Հայերը գին-
 « քը բոլորովն վար ձգեցին անուէն : »

Ձենք գիտեր քե Պ. Տուայր Հայոց եկեղեցւոյն սր
 աղօթագրքին մէջ գտեր է այս գՔրիստոս իր միշնոր-
 դութեան անուէն վար ձգելու անխմանակի գործո-
 դութիւնը. արդեօք ժամագրքին մէջ քե Մաշտո-
 ցին, ճաշոցին քե նարեկին: Հապա ինչ պիտի ըսէ
 երբոր յիշեցընենք իրեն այս վերջինը շարադրող
 սրբոյն Գրիգորի նարեկացւոյ խօսքը որ կըսէ
 յայտնապէս. « Ձի քե յանձն առեր մեռանել վասն
 « իմ, Սատուած եւ Տերդ բոլորեցուն, սրջափ հա-
 « ճնացիս եւ այժմ վտանգաւորս կրից կարեկցել,
 « ընդ իմ պարտաւորիս միշտ աղօթելով ազգակցաւ
 « մարմնոյդ առելոյ ի մենջ՝ առ համարախորդ քո
 « Հայր : »

« Christ: ces trois Eglises ont été plus ou moins
 « détrônées par la médiation de ce corps, homogène au nôtre, dont vous
 « vous êtes revêtu. »

Ինչ եւ իցէ, յաջորդ հատուածը պարզ կըհասկը-
 նանք ու ճշմարտութեանը կըվկայենք. « Առանձ-
 « նական խոստովանութիւն, արձակումն ի մեղաց՝
 « տուեալ ի քահանայէ, ապաշխարանք, գոյա-
 « փոխութիւն, ի ձեռն մկրտութեան վերածնու-
 « րիւն, բարեխօսութիւն հրեշտակաց եւ սրբոց,
 « երկրպագութիւն խաչին, (յարգութիւն) նշխա-
 « րաց եւ պատկերաց, աղօթք վասն նեջեցելոց,
 « բովանդակայս վարդապետութիւնները ինչպէս
 « որ կան հռովմեական եկեղեցւոյ մէջ, նոյնպէս
 « ալ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ կան, թէպէտ է ընդ-
 « հանրական ժողովը մը որոշմամբը չեն մտած մէջը : »

M. Dwight se plaît à exposer la croyance de l'Eglise
 arménienne, conforme à celle des autres Eglises, à
 l'intercession des saints? Ecoutez: « Il est pénible
 « de voir avec quel soin on évite, dans le livre des
 « prières de cette Eglise, de citer Jésus comme mé-
 « diateur, lui substituant partout le nom de Marie
 « ou d'un saint; aussi entend-on constamment le
 « peuple invoquer l'intercession de la Vierge et non
 « celle du Sauveur. » M. Dwight ne se contente pas
 de cette manière, très-peu exacte, de parler; il
 cherche à faire paraître les Arméniens, aux yeux
 de ses lecteurs, plus méprisables encore sous ce
 rapport que les Grecs et les Latins. Y-a-t-il réussi?
 Nous ne le savons pas, parce que, à vrai dire, nous
 ne comprenons pas ce qu'il veut dire par ces mots:
 « Sous ce rapport, les Arméniens sont encore au-
 « dessous des Grecs et des Latins; car ces derniers
 « n'ont qu'abaissé le Christ en lui associant des
 « créatures dans son rôle de médiateur, tandis que
 « les Arméniens l'ont complètement détrôné. »

Nous ne savons pas dans quel livre de prières de
 l'Eglise arménienne M. Dwight a découvert cet incon-
 ceivable acte de détronisation du Christ de son rôle
 de médiateur? Est-ce dans le *Bréviaire*, ou dans le
Rituel, ou dans le *Missel*; ou bien dans le *Nareg*?
 Mais que dirait-il si on lui répétait ce que saint Gré-
 goire, auteur de ce dernier livre de prières des Ar-
 ménians, a dit solennellement; « Car si vous avez
 « bien voulu mourir pour moi, ô mon Dieu, Sei-
 « gneur de l'univers, à plus forte raison vous vou-
 « drez bien avoir pitié de mon état déplorable, en
 « adressant constamment à votre Père consubstantiel
 « des prières pour moi, grand pécheur, par la média-
 « tion de ce corps, homogène au nôtre, dont vous
 « vous êtes revêtu. »

Quoi qu'il en soit, nous comprenons mieux et
 nous approuvons complètement ce que dit ensuite
 M. Dwight: « La confession auriculaire, l'absolu-
 « tion des péchés par le prêtre; les pénitences, la
 « transsubstantiation, la régénération baptismale,
 « l'intercession des anges et des saints, l'adoration
 « de la croix, des reliques et des images, les priè-
 « res pour les morts, toutes ces doctrines se trou-
 « vent dans l'Eglise arménienne aussi bien que
 « dans l'Eglise romaine, quoiqu'elles n'y soient pas
 « par l'autorité d'un concile général. » Nous avons sou-
 ligné exprès la dernière phrase de ce passage, dont

Միտմամբ մանր գրով դենեք այս վերջի խօսքը՝ որուն ինչ մտքով գրուած ըլլալը դիւրին չէ հասկրնալ : Կերենայ որ Պ. Տուայր միտքը դրած է քեքրիտունեական հաւատոյ վարդապետութիւնները չեն կրնար ընդունելի ըլլալ մեկ ազգի մը՝ մինչև որ անիկայ ընդհանրական ժողով մը ջրնէ : Իրացրնէ Ամերիկացի քաղաքացոյ մտածութիւն : Կարծելով քէ Հայք հոռովմեական եկեղեցիէն աւեր են վերոյիշեալ վարդապետութիւնները, երեսուն կրգարնէ քէ ինչպէս առանց ընդհանրական ժողովի զանոնք ընդունել են :

Մեզի կերենայ որ միտքը այդ ծուռ ենրադրութիւնը դրած ալ ըլլայ նէ, ընդհակառակն պիտի ըսէ քէ ուրեմն Հայք այն վարդապետութիւնները *ուզգակի* սովեր են ի սրբոյ Լուսաւորչին եւ անոր յաջորդներն, եւ ոչ քէ մասմաւոր եկեղեցիէ մը, երէ այնպէս համարի գնովմեականը . ուստի եւ հարկ չեն սեպած եւ ոչ ազգային ժողով ընել, բող քէ ընդհանրական ժողովի սպասել :

Բայց Պ. Տուայրին միտքը Հայոց եկեղեցոյն ուղղութիւնները պատմել չէ, հապա պակասութեանց մէջ բարխուած երեցընել զանիկայ, որպէս զի կարենայ վրայ բերել քէ « Այսպիսի եկե-
« ղեցի մը՝ յորում փրկագործ աւետարանական
« վարդապետութիւնը այսպէս բոյրովին այլան-
« դակուած, ու անոնց տեղը մարդկային գիտե-
« ըով լեցուած է, հարկաւ կարօտ է նորոգու-
« րեան : Յիշենք (կրսէ) որ միլիոններով մահմե-
« տականներ (բողոնք Հրեաները) որոնց մէջ
« կրգտնուի այս աւրուած եկեղեցին, քրիստո-
« նութեան վրայ ինչ տեղեկութիւն որ ունին՝
« այն սուտ վարդապետութիւններէն ու աւելոր-
« դապաշտական արարողութիւններէն կտանուն,
« եւ անկեց առաջ եկած նախապաշարմունքները
« չենբողոք որ այն ժողովուրդներն աւետարանի
« լոյսն ընդունին . ուրեմն ո՞չ ապաքէն մեր
« պարտքն է անոնց ճամբուն վրայէն այս գայ-
« բակղութեան քարը վերցընել : Այս ընդհանրա-
« կան ջարեաց դեմ ինչ ճար ընելու է, բայց երէ
« աշխատիլ այս մասնաւոր ժողովուրդը դարձը-
« նելու եւ Քրիստոսի Աւետարանին պարզու-
« րեանն ու յտակութեանը բերելու : »

Պ. Տուայրին կրնայինք հարցընել որ երէ Հայաստանեայց եկեղեցին Յունաց եւ Լատինացոց վարդապետութիւններն ունի, արդեօք ինչո՞ւ համար ձեզի պէս նախանձայոյզ քարոզիչք չեն աշխատիր նախ զայն մեծամեծ եկեղեցիները դարձի բերելու, եւ (ինչպէս որ կրսէք) *նորոգելու* : Կրվա-

il est difficile de saisir le véritable sens. M. Dwight paraît être d'avis que les doctrines de l'Eglise de Jésus-Christ ne sauraient être acceptées par une nation quelconque sans l'intervention d'un concile général. Idée vraiment américaine ! Il prétend que les Arméniens ont emprunté toutes ces doctrines à l'Eglise romaine, et il leur reproche de l'avoir fait sans consulter un concile général !

Il nous semble que, si M. Dwight était vraiment persuadé, il aurait dû dire au contraire que les Arméniens ont reçu ces doctrines *directement* de saint Grégoire l'Illuminateur et non d'une Eglise particulière, si telle est pour lui l'Eglise de Rome ; et c'est pour cela qu'ils n'ont pas jugé nécessaire la convocation même d'un concile national pour les adopter.

Mais M. Dwight est bien loin de vouloir rendre compte de l'orthodoxie de l'Eglise arménienne ; tous ses efforts tendent à la faire paraître plongée dans toutes les erreurs imaginables, afin de pouvoir ajouter : « Une Eglise où la doctrine évangélique
« du salut est si complètement dénaturée et rempla-
« cée par des inventions humaines, a certainement
« besoin d'une réforme. Quand on se souvient que
« des millions de mahométans (sans parler des juifs),
« au milieu desquels se trouve cette Eglise dégé-
« nérée, puisent leurs seules notions du christia-
« nisme dans ces fausses doctrines et ces pratiques
« superstitieuses, et que les préjugés qui en résul-
« tent s'opposent à ce que ces peuples reçoivent
« les lumières de l'Evangile ; n'est-il pas évident
« que c'est un devoir pour nous d'écarter de leur
« route cette pierre d'achoppement ? Qu'y a-t-il à
« faire contre ce mal général, si ce n'est de travail-
« ler à la conversion de ce peuple particulier pour
« le ramener à la simplicité et à la pureté de l'E-
« vangile du Christ ? »

Nous aussi, nous pourrions demander à notre tour à M. Dwight : S'il est vrai que l'Eglise arménienne n'a d'autres doctrines que celles des Eglises grecque et latine, pour quelle raison, vous tous, zélés missionnaires, ne dirigez-vous pas d'abord tous vos efforts à convertir ces dew-

խնք որ չըլլայ թէ այնպիսի պատասխան մը ստի-
պուի տալ՝ որուն վրայ իրմէ աւելի մենք ամբը-
նանք... ուստի եւ տրտում տխուր կըլուենք :
Բայց մեկալ խօսքը ամենեւին չենք ընդունիր
որ կրսէ որ իբր թէ Հայերն են արգելք մահ-
մետականաց բողոքական դառնալուն : Եթէ Պ.
Տուայր իր աշակերտներովը պարզ եւ յստակ
աւետարան մը կըքարոզէ, ո՞չ ապաքէն Հայոց
եկեղեցւոյն այնպիսի ջափագանց պարզութենէ հե-
ռու ըլլալը իրեն ձեռքը աւելի զօրաւոր գործիք
մը պիտի ըլլայ զմահմետականները անկէց խոր-
շեցընելու եւ իրեն քաշելու : Թող ուրեմն Հայոց
օձիքը բողոք, մահմետականաց ետևէն իյնայ՝ թէ
որ կրնայ, թերեւս *էկամուս մի* ընէ անոնցմէ.... :

(Մնացածը յաջորդ անգամ :)

Eglises et à les réformer, comme vous le dites ?
Mais nous craignons que M. Dwight ne soit forcé
de nous faire une réponse dont lui-même, aurait
certes plus à rougir que nous... Nous préférons
rester tristes et silencieux sur ce point. Toutefois,
ce que nous ne pouvons accepter en aucune façon,
c'est cette autre assertion par laquelle il semble
soutenir que ce sont les Arméniens qui empêchent
les mahométans de se convertir au christianisme.
Si M. Dwight et ses disciples ne prêchent qu'un
Evangile pur et simple, nous croyons que l'éloigne-
ment de l'Eglise arménienne d'une pareille simpli-
cité devrait leur servir d'armes puissantes pour en
détourner les mahométans et les attirer vers eux-
mêmes. Nous lui conseillons de laisser en paix les
Arméniens et de s'adresser aux mahométans, si tou-
tefois il le peut ; peut-être fera-t-il un prosélyte.

(La suite au prochain numéro.)

Փ Ա Ր Ի Չ Ե Ա Ն Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ԱՆԳՂԻՈՅ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆԵՐԸ.

Պ. ՍրէՖեանցն մեծանուն անգղիացի ճարտարա-
պետը մօտերս հետաքրքրական տեղեկութիւն մը
տուէր է Լանտոնի ձեմարանին՝ Անգղիոյ մէջ Էդած
Երկարուղիներուն վրայ : Այս տեղեկութեան գլխասօր
մասունքը յիշատակենք :

Բովանդակ Բրիտանական տերութեան (այսինքն
Անգղիոյ, Սկոտիոյ եւ Իռլանտայի) մէջ Էդած ու
ընցնած Երկարուղիներուն երկայնութիւնն է 8054 ան-
գղիական մղոն (1288 քիւրմէրքէն աւելի). ըսել է որ
եթէ այս երկարուղիները ծայր ծայրի դրութիւն մէկ գծի
վրայ, Երկրագնտիս չորս բոլորը պատող շրջանակ մը
կընէացընեն ու կաւելան ալ :

Այս երկարուղիներուն ծախսը Էդեր է 280 միլիոն
լիբայ սրեւիլն, որ ըսել է Եօրընագար միլիոն Ֆրանք :

Երկարուղիներուն վրայ բանող շոգեգործիներուն
քիւր 5000 է, կառքերունը 150 հազար : Ասոնց շարժ-
մանը համար տարին 2 միլիոն տակառաջափ ածուխ
կէրբայ (մէկ տակառաջափն է 1016 քիլոկրամ). ըսել
է թէ ամեն մէկ վայրկեանին 4 տակառաջափ ածուխ

կըվառի որ 20 տակառաջափ ջուր շոգի դառնայ :
Ամեն տարի 20,000 տակառաջափ Էրկար կէրբայ
նորոգութեանց համար, 500 հազար ալ ծառ :

Երկարուղիներուն վրայ գործածուող մարդկանց
համարանքն է 150 հազար հոգի : Թէ որ ասոնց կանայքն
ու զաւկրներն ալ մեկտեղ հաշուես, կըլլան գրեթէ
500 հազար հոգի :

Բոլոր այն Երկարուղիներուն վրայ 1854 տարւոյն
մէջ 111 միլիոն մարդ ձամբորդութիւն ըրէր է : Նոյն
տարին Երկարուղիներէն Էկած ստակը Էդեր է 20 մի-
լիոն 215,000 լիբայ սրեւիլն :

Երկարուղիներուն վրայ պատանած փորձանքները
նրջափ ալ շատ երեսնան, մէկ մեկու վրայ հաշուելով՝
կրտեսնաի որ 7 միլիոն 195,545 ձամբորդին *Պէլե*
միայն վնասուած կըլլայ :

Երբոր մէկ Էրկրի մը մէջ այսչափ դիւրութիւն կայ
Էրբէտեկութեան ու փոխադրութեան, այն Էրկրին
հարստութիւնն ու ամեն տեսակ յաջողութիւնը յիշաւի
պետք չէ որ զարմանալի երեսնայ :

Սուրբան Ապախյ-Մեհար Իան .

ԳԵՍՊԱՆԱԺՈՂՈՎ Ի ՓԱՐԻՉ. — ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՀՐՈՎԱՐՍԱԿ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՅ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ :

Մինչդեռ արեւմտեան մեծամեծ տերութիւնք՝ գեր առ փոքր մի ժամանակ գեներ մեկդի ղնելով՝ փափաք մը ցուցուցին հաստատուն ու տեսական խաղաղութիւն մը պարգեւելու աշխարհիս , եւ ամենայն ազգաց սիրտը քաղցր յուսով մը լեցուցին , — անդին արեւելեան մեծագոր տերութիւն մը փութացաւ նոյն խաղաղութեան հիմունքը իր երկրին մէջ ձգելու , եւ հպատակացն ընկերական վիճակին ու քաղաքակրթութեան փառաւոր շէնքը անոր վրայ սկսաւ բարձրացընել :

Արեւմտեան ազգաց հեռատես քաղաքագետներուն շատ տարիներէ ի վեր սովորական մեկ առածը դարձած էր այս խօսքս քէ եւրոպայի տերութեանց հաւասարակշռութիւնը պահողը Օսմանեան տերութիւնը պիտի ըլլայ , եւ արողը նա միայն՝ որ այն տերութեան գոյութեանը կամենայ կամ կարենայ վնաս հասցընել : Այս կասկածը բերեւս անհիմն էր , բերեւս լոկ կարծիքէ մը սուլի ազդեցութիւն պիտի չունենար . եւ սակայն երկու երեք տարուրէ ի վեր տեսանք անա որ նոյն կարծիքը՝ անտիկ կարծուած բերդաքաղաք մը հիմնադրուող կործանեց , լեռնանման նաւեր ծովուն անդունդն ընկզմեց , բիրաւոր մարդկանց արեամբը հեռաւոր երկիրները ներկեց , հազարաւոր մայրեր անորդի բրաւ ու սուգի եւ ողբոց մէջ նստեցուց աշխարհիս ամեն կողմը , եւ արեւելքն ու արեւմուտքը խեղանդամ խեղճերով ու տարածամ հիւանդներով լեցուց ..... Ինչ եւ իցէ՝ եղածն եղաւ , վերջապէս փետրուար ամսոյս ետքի օրերը խաղաղութեան ծիածանին ծայրը տեսնուեցաւ , դեսպանածողովն սկսաւ , զինադադարումը հրատարակուեցաւ , եւ երկու երեք հարիւր միլիոն մարդիկ ընդ մէջ յուսոյ եւ երկիւղի ակնկառոյց կրսպասեն որ տեսնեն ու լսեն քէ այս մեզի մօտ եղած հոյակապ պալատին գաղտնածածուկ խորհրդարանէն ինչ պիտի տեղայ աշխարհիս վրայ , ցծղ քաղցրածաւալ քէ աշխարհաւոր կայծակներ , խաղաղութիւն քէ խռովութիւն , հաշտութիւն քէ պատերազմ :

Նոյն միջոցին էր անա որ արեւելեան հորիզոնը յանկարծ պայծառացաւ արեգակնափայլ արդարութեան գործով մը , գոր փետրուարի 18ին վեհափառ Ապտիւլ-Մէճիտ արքայն կատարեց՝ կայսերական հրովարտակմը մեծամեծ արտունութեանց հանելով , որով եւ բոլոր իւր հպատակացն ուրա-

խութիւն եւ օտարաց գարմանք եւ հիացում պատճառեց :

Ասկէց գրեթէ ճիշդ երեք հարիւր տարի առաջ Օսմանեան բազաւորաց մէջ սուլդան Սիւլէյմանն եղած էր որ ՄՀՑ ու ՄՀճագործ պատուանունին արժանաւոր եղաւ օտար ազգաց կողմանէ , իսկ իր հպատակներէն Օրէնադիր (գանունի) պատուանունը ժառանգեց : Անկողմնասէր պատմագիրը այսպիսի բազաւորաց կենցաղագուտ գործքերը բաղդատելու ատեն՝ անշուշտ պիտի հաւանի անկէց ալ վեր պատիւ տալ սուլդան Մանմուտ ինքնակալին , որ ժանտախտը Տաճկաստանէն վերցընելովը՝ անբիւ անհամար մարդկանց նիւթական կեանք տուաւ , եւ քաղաքակրթութեան յոյսը մարել ջանացող ենիչէրիները սանձահարելովը՝ իր հպատակաց հանգստութեանն ու երջանկութեանը պատճառ եղող սկզբունքը երկրին մէջ արմատացուց : Եւ անա իր արժանաթառանգ որդին ալ նոյն սկզբունքը աշխարհաքարոզ խոնականութեամբ եւ արգարութեամբ մը հաստատեց ու ծաղկեցուց :

Կայսերական հրովարտակին աշխարհաբառ մեկ բարգմանութիւնը արդէն մեր ազգին մէկ սփռուած ըլլալով , հոս չենք բարգմաներ նորէն . բայց մտադիւր սիրով նոյն Վեհափառ Ինքնակալին մեկ կենդանագիրը կը հրատարակենք : Այս պատկերը ինչ աստիճանի ալ նման կամ աննման համարուի նախատպին , կրփափաքինք որ գիտեան ընթերցողք քէ մեր մտքին մէջ իւր Վեհափառութեան բարեսրտութեանը վրայ եղած գաղափարը բիրապատիկ աւելի վսեմ է եւ գեղեցիկ , եւ հաւանեալ ենք քէ իր ամենայն հաւատարիմ հպատակաց երախտագիտութիւնն ալ մերինին պէս անջափ է եւ անմոռաց :

Propriétaire-gérant : A. LACHAT.

ՕԳՏԱԿԱՐ ՀԱՐՅՄՈՒՆԻՔ ԵՒ ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏԱՍԻՍԱՆԻՔ .

ՅԱՆՈՒՅՈՒՄՆ . — Մեր ուսումնասեր բոլորակիցներէն ոմանց ըրած հարցմունքներուն պատասխանները տալու ջնեք դանդաղիք . բայց հարկ է որ այժմէն ծանուցանենք թէ օգտակար ջտանըւած հարցմանց պատասխան ջտալու ազատութիւնն իսկ կը պահենք . օգտակարներուն այ պատասխանները երէ երբեմն ուշացընենք, ջնեք ուզեր մեղադրուիլ :

Հ. Լուսին այ եւ այլ քառորդները օդոյն փոփոխութեանցը պատճառ կըլլան թէ ոչ :

Պ. Ամենեւին : Շատ մարդիկ տեսնելով տոմարներուն մէջ որ լուսնի ամէն մէկ քառորդներուն, եւ ձեւեղեանն ու լրման օրերը օդի փոփոխութիւն մը կայ գուշակուած, կընաւտան, ու շատ անգամ խարուած ըլլալնին տեսնելով այ խեղք ջնն սովորիք : Արակոյ գաղղիացի քաջ աստղաբաշխը բոլոր կենացը մէջ պատերազմեցաւ այս նախապաշարման դէմ, ու զօրաւոր պատճառներով իր կարծիքը հաստատեց : Իրաւ է որ երբեմն օրացուցին գուշակութեանը յարմար փոփոխութիւններ հարկաւ կըլլան ըստ ջորից եղանակաց . բայց անով բաւական իրաւունք ջունենար մէկն ըսելու թէ երկու իրեք օրէն նոր լուսին է՝ անկեց է անձրեւ գալը . կամ թէ երեկ լրումն լուսնի էր, անոր համար օդը բացուեցաւ, եւ այլն : Միայն թէ այս այ փորձուած բան կերեւնայ որ ընդհանրապէս արեւմտեան ու հարաւային հովիքը լուսնի ձեւեղենէն մինչեւ վերջին քառորդը եղած միջոցին աւելի ստեպ կը փրջեն, որով ամպոտ ու անձրեւոտ օրերն այ աւելի այն միջոցին կընանդիպին . անոր ներմակ, արեւելեան ու հիւսիսային հովիքը լուսնին վերջի քառորդին տեսնները աւելի կը փրջեն, ուստի եւ այն միջոցին բաց ու պայծառ օրեր շատ կըլլան :

Հ. Մշտնջենաւոր շարժում գտնելը կարելի թան է թէ ոչ :

Պ. Այս հարցմունքը պատասխանովը հանդերձ կը գտնենք գաղղիական օրագրի մը մէջ որ կըսէ . « Մշտնջենաւոր շարժում գտնելու ետեւէ ըլլալը « յայտնի խնեքութիւն է . եւ սակայն դեռ կը գըտնուին այնպիսի բարեմիտ մարդիկ որ այս բանիս համար խեղք կըլլոզնեցընեն, ատեն կանցընեն ու ըստրկէ կեցեն :

« Մշտնջենաւոր շարժում գտնելը ըսել է Այնպիսի գործիք մը կամ մեքենայ մը հնարել որ « մեկանգամ մը միայն անոր տրուած շարժմամբ « միակերպ շարժի ու ոչ երբեք դադրի :

« Արդ այս բանս բացարձակապէս անկարելի է . եւ պատճառը արեւու պէս յայտնի է . վասն զի « բնութեան մէջ մէկ մեքենայ մըն այ ջկայ որ մենք « անոր սրջափ ոյժ որ կընաղորդենք՝ նոյնչափ այ « ինքը մեզի հաղորդէ :

« Ասոր համար է որ ջրաբաշխական մեքենաներուն մէջ մէկն այ ջկայ որ մեկ շարժման մը « անոնց տուած ուժին գոնէ տասնին ուրք բանի « բերէ . եւ ամենեւ յաւ շոգեգործին՝ շոգիին իրեն « տուած ուժին հազիւ թէ երրորդ մասը կընայ « ուրիշի հաղորդել :

« Դիտելու բան մըն այ այս է որ մշտնջենաւոր « շարժման ետեւէ եղող անձինքը ամենքն այ « իրենց համար շարժաբանութիւն մը հնարեր են, « եւ ուժաբանութեան վրայ եղած վերջին ու նոր « նոր գրուածքներուն ամենեւին տեղեկութիւն « ջունին : Թէ որ դիմացիններն այ իրենց պէս « տգետ են՝ կընան անոնց զարմանք պատճառեց՝ « քանի մը ծուռումուռ ուսումնական բառեր գործածելով . բայց շարժաբանութեան վրայ թէ որ « քննութիւն մը պէտք ըլլայ անցընել, մեր դպրոցաց աշակերտներուն առջեւ անգամ ջնն կըրուար դիմանայ :

« Գաղղիոյ գիտութեանց ձեւաբանը ինչ գըրուածք այ ընդունի մշտնջենաւոր շարժման « զիւտին վրայ՝ ամենեւին ջկարդար, մեկդի կը « ձգէ : »

LA

COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAËL GHARAMIAN.

DEUXIÈME ANNÉE.

Février 1856. — N° 2.

SOMMAIRE.

CONNAISSANCES UTILES.

Langue arménienne moderne.
Observations sur l'orthographe de quelques mots arméniens.

GALERIE DES HOMMES DE MÉRITE.

Pierre le Grand, empereur de Russie. (Suite et fin.)

MUSÉE ARMÉNIEN.

Chansons de Sayat-Nova, poète arménien. Arm.-Franç..
« Le Christianisme en Turquie au XIXe siècle, » ouvrage du Rév. Dwight, missionnaire protestant. Arm.-Franç.

CHRONIQUE DE PARIS.

Les chemins de fer en Angleterre.
Conférences de Paris.
Hâti-humayoun publié dans l'Empire ottoman.

ԳԻՆ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ .

Ի Փարիզ, տարեկան	Ֆրանք	20	»
Արտաքույ		24	»
Գին միայ տարեկան		1	25

PRIX D'ABONNEMENT :

Paris, par an	Fr. 20	»
Étranger.	24	»
Prix d'un numéro	1	25

ON S'ABONNE A PARIS

CHEZ M. A. TRAMBLAY, DIRECTEUR DU COSMOS,

RUE DE L'ANCIENNE-COMÉDIE, 18.